

TRUUS WIJSMULLER - MEIJER

GEEN TIJD VOOR
TRANEN

te boek gesteld door L. C. Vrooland

Kez

P. N. VAN KAMPEN & ZOON N.V.
AMSTERDAM

2660 F 58

GEEN TIJD VOOR
TRANEN

is ook geschied door A. C. V. van der

DE VROUW MET DE PARAPLU

Voor het raam zat hij — alsof hij op schoolreisje was; dat had Friedl verteld: als je groot bent mag je ook op schoolreisje en dan zit je voor het raam van de trein en je ziet brede heuvels; ze liggen achter elkaar, als de ruggen van reuzen die geknield liggen; het lijkt of ze groene dekens over zich getrokken hebben — dat zijn de bossen; de bossen zijn donkergroen, maar soms zie je lichtgroene plekken: dat zijn weiden en daar staan boerderijen die net speelgoed zijn, met de paarden en koeien eromheen, en soms ganzen, als er poeltjes zijn. En langs de spoorlijn, had Friedl gezegd, staan de palen en de palen moet je tellen, dan weet je hoe ver je bent; hij had het gedaan; hij had al zoveel maal tot tien geteld; hij moest wel heel ver zijn. En toch bleef hij kijken; ze hadden hem voor het raam gezet, zijn vader en moeder en Gerson en Friedl, die hem hadden weggebracht; ze bleven ook voor dat raam staan, al drongen de vaders en moeders van de andere kinderen hen af en toe op zij; telkens weer kwam het gezicht van zijn moeder terug voor het glas, en erachter het gezicht van zijn vader met de zwarte hoed en de zwarte baard, en het gezicht van Gerson die verdrietig keek, en het gezicht van Friedl, die tegen hem glimlachte. „Nu ben je groot,” had ze hem toegefluisterd, „en nu ga je weg en daarom zal moeder straks wel een

beetje huilen." Hij begreep het wel: hij ging op schoolreisje en daarom hilde hij niet toen hij zag dat zijn moeder hilde; hij stak wel even zijn hand naar haar uit, toen ze haar betraande gezicht tegen het glas drukte. En achter haar zag hij voor het laatst Gerson die hem strak aankeek, alsof hij boos was, en wiens mond bewoog alsof hij telkens hetzelfde zei. Zijn ogen zochten ook zijn vader, maar zijn vader had het hoofd gebogen en hij kon zijn gezicht niet goed zien onder de brede rand van de zwarte hoed, — maar hij zag wel de zwarte baard bewegen: zijn vader praatte tegen Friedl, die hem bij zijn arm had gepakt en die ook hilde, ofschoon zijzelf toch ook vroeger op schoolreisje was geweest.

Al zijn vermoedens waren uitgekomen, ofschoon hij in het begin alleen de achterkanten van huizen gezien had, en toen blinde grijze gebouwen met kleine ruitjes die zwart berookt waren; op zij ervan grote kantige bergen steenkool en hopen rood ijzer. Hij was al bijna gaan twifelen, maar toen had hij werkelijk een groen weiland gezien met koeien erin en daarna was alles uitgekomen: hij zag groene glooiende heuvels en de bossen waar het donker was onder de bomen en boerderijen waar soms mensen stonden die wuifden — maar het mooist van al was dat hij soms de locomotief kon zien die voor aan de trein trok: er kwamen bolle wolken zwarte rook uit en soms een witte straal stoom — hij zag het als de trein in een grote bocht reed; daar had Friedl hem niet van verteld, — maar Friedl was een meisje en meisjes spelen met poppen. En misschien had Friedl zich ook vergist toen ze hem vertelde van de palen; hij had ze geteld —

hij had al zoveel maal tot tien geteld — hoe lang duurde een schoolreisje?

Die nacht was ze bang geweest omdat er niet, zoals op haar kamertje, gordijnen voor het raam hingen, om het gezicht van het donker buiten te houden, — maar ze had mogen slapen met haar hoofd op de schoot van Frailin Kreisberg en toen de trein stilstond op een station en er licht naar binnen scheen, had ze gezien dat de bloemen op de jurk van Frailin Kreisberg haast net zulke bloemen waren als op de gordijnen van haar kamertje, maar dan kleiner, — en toen was ze gaan slapen. En toen ze wakker werd had ze moeten lachen omdat alle kinderen in hun slaap waren weggezakt, omgevallen als de houten poppen van haar kegelspel — behalve Frailin Kreisberg: die zat rechtop en ze was wakker —, net als Mammele, die ook altijd wakker was: 's avonds als zij ging slapen en midden in de nacht als ze dorst had en riep, en zelfs als ze stil haar bed uit sloop en langs de open deur van Mammeles kamer liep: Mammele was altijd wakker.

Frailin Kreisberg had haar gewassen met een heel klein beetje water uit de fles die ze allemaal hadden moeten meenemen, en Frailin Kreisberg had haar haar gekamd, en toen ze terugkwam in de coupé zag ze dat de trein een station binnenreed — vlak langs een man in een blauwe kiel en met een leren pet op; ze schrok — ze sloeg haar hand voor de mond van schrik omdat, oi oi, die man bijna onder de trein kwam — maar hijzelf was niet geschrokken: hij lachte tegen haar toen hij

langzaam onder het raam door wegschoof, en even later was hij haar weer voorbijgereden, scheef hangend aan een locomotief, — maar misschien was het wel een andere man in een blauwe kiel en met een leren pet, want deze had een koperen hoorn bij zich waar hij op blies.

Ze had zich zeker wel vergist, want toen de trein stil stond zag ze nog meer van die mannen; een liep er langs de trein en sloeg met een hamer tegen de wielen; een ander stond tegen de muur geleund en nam grote happen van een lange dampende worst en grote slokken uit een blauw kruikje. Er liepen nog meer mensen: drie soldaten zag ze, met helmen op; een paar mannen met grijze jassen en koffers naast zich op de grond; en een oude man die zo klein was als een jongetje, met een rode pet op en een krant op zijn rug gespeld; dwars als een krab liep hij te trekken aan een karretje met stapels, stapels kranten erop. Ze zag ook een man in een helder blauw uniform en met zilveren epauletten op zijn schouder; hij stond te praten met een vrouw en wees alsof hij haar vertelde waar ze zijn moest en toen draaide de vrouw zich om.

Ze sloeg allebei haar kleine handen op het venster van de coupé en ze gilte: „Mammele — Mammele — Mammele —” tot Frailin Kreisberg haar wegtrok. Maar ze had het toch gezien: dat die vrouw haar moeder niet was — dat ze haar verbaasd had aangekeken en toen had willen lachen, maar de man in het blauwe uniform had iets gezegd en de vrouw had zich omgedraaid en was doorgelopen.

Het was haar Mammele niet, — maar de vrouw had

zich omgedraaid en was weggelopen, en dat was het ontzettende waarom ze zo snikte, met haar hoofd in de schoot van Frailin Kreisberg.

Hij zat kaarsrecht, voor op de bank; zijn rug deed pijn van het rechtop zitten, en de rand van de stijve zwarte hoed knelde om zijn hoofd; zeker, hij was in slaap gevallen — schuin achterover in slaap gevallen en zijn hoed lag, op de grond gerold, vlak voor zijn voeten toen hij wakker schrok, maar hij had de hoed opgeraapt en opgezet en hij zat kaarsrecht, voor op de bank, met zijn voeten verkrampt naar achter: zo kon hij met de hakken van zijn hoge zwarte schoenen zijn koffertje voelen.

Zijn koffertje stond onder de bank; daar had zijn moeder het neergezet en ze had gezegd: „Pas op dat koffertje — hou het bij je — geef het aan niemand: in dat koffertje zit alles wat je bezit.” Hij had geknikt en naar haar opgekeken: zijn korte dikke sterke moeder wier ogen hij nooit ontwijken kon — en ze had het weer gezegd: „Hier heb ik je koffertje gezet, onder de bank — hou het bij je — geef het aan niemand — pas erop: er zit alles in wat je bezit.”

Ze had ook gezegd dat hij zou worden afgehaald door oom Hertzog; waar dat zou gebeuren was hij vergeten maar hij wist dat hij oom Hertzog herkennen zou, omdat oom Hertzog de broer van zijn vader was en er net zo zou uitzien: een magere man met een scheve schouder die naar voren boog; met zachte verdrietige ogen in de stalen ronde lijstjes van een bril; en met grote benige

zenuwachtige handen met platte harde vingertoppen — hij verlangde naar oom Hertzog.

Hij verlangde naar oom Hertzog omdat hij de broer was van zijn vader en er net zo zou uitzien; en hij verlangde ook naar oom Hertzog omdat hij hem het koffertje zou mogen geven — maar tot op dat moment moest hij erop passen. Hij zat kaarsrecht, voor op de bank, zodat de hakken van zijn schoenen het koffertje voelden; zijn rug deed pijn — maar dat was het erge niet: het erge was dat hij zeker wist dat de taak die zijn moeder hem had opgedragen te groot voor hem was.

Hij had zich voorgenomen op het koffertje te passen, — maar zijn moeder had niet gezegd hoe lang het duren zou voor oom Hertzog hem zou komen afhalen; ze had niet gezegd dat de trein de hele dag zou rijden en stilstaan — rijden en stilstaan — en zelfs 's nachts zou rijden en stilstaan. Hij had zich voorgenomen op het koffertje te passen — maar die nacht was hij in slaap gevallen. En ervoor al had hij weg gemoeten; hij had het zo lang mogelijk uitgesteld, tot het pijn deed; tot stekende pijn door zijn buik sneed. Zeker, toen hij terugkwam stond het koffertje er nog. En toen hij wakker geschrokken was stond het koffertje er ook nog — en toch wist hij zeker dat hij niet op het koffertje zou kunnen passen, zoals zijn moeder hem had bevolen. Iemand zou dat koffertje stelen; iemand zou dat koffertje misschien weg sleuren van onder de bank; dan zou hij slaan met zijn vuisten en hij zou op de handen trappen met de harde hakken die nu het koffertje voelden — maar hij wist dat het niet zou helpen. Of misschien zou niemand dat koffertje

komen stelen zolang hij op de bank zat — maar hij zou weer weg moeten en als hij dan terugkwam zou het koffertje weg zijn. Of misschien zelfs als hij bleef zitten zou toch ineens dat koffertje verdwenen zijn: met alles wat hij bezat. Iets zou gebeuren — iemand zou komen — en hij zou zijn koffertje kwijt zijn. Hij zat kaarsrecht, voor op de bank, met zijn voeten naar achter zodat zijn hakken het koffertje voelden waarop hij moest passen, — maar hij wist dat de taak die zijn moeder hem had opgedragen te groot voor hem was.

Hij was dertien jaar en hij begreep alles en wist alles; hij wist ook dat hij zo de enige was in de coupé — want de kinderen wisten niets en Frailin Kreisberg begreep niets. Hij wel — hij wist alles en begreep alles; maar hij moest zwijgen. Hij wist dat het jongetje voor het raam de palen die voorbijschoven zat te tellen, — en hij wist dat het jongetje langs alle palen van de wereld de weg naar huis niet meer terug zou vinden. Hij wist dat het kleine meisje voor het raam niet zonder moeder zou kunnen leven, en dat ze daarom nu al bereid was een andere vrouw lief te hebben als moeder — en hij wist ook waarom de vrouw die tegen haar had willen glimlachen zich had omgedraaid en was weggelopen: ze had het jongetje gezien dat midden in de coupé zat op zijn koffertje te passen; ze had zijn zwarte ronde hoedje gezien en de peijes, de lokjes haar die op zij langs zijn oren hingen. Hij wist ook wat de perronchef gezegd had: „Judenkinder.”

Hij wist alles en begreep alles; hij wist ook dat hij

te groot was voor dit transport; hij wist dat zijn vader als zijn leeftijd had opgegeven twaalf jaar; hij wist dat zijn vader invloed had en dat men hem daarom geaccepteerd had, maar dat zelfs misschien Frailin Kreisberg wist dat hij dertien was: een lafaard, die loog om te kunnen vluchten. Hij wist het — maar hij moest zwijgen; hij kon niet zeggen dat hij niet gewild had; hij kon niet zeggen dat hij had willen blijven — zoals Dovid. Of niet had willen blijven, maar anders had willen gaan: niet als een vluchteling, maar zoals Dovid eens gaan zou: trots, als een Jood. Zoals Dovid, die toen zijn moeder nog leefde naar de Tarbut Schule mocht van de Zionisten; Dovid, die zich na de dood van zijn moeder had durven verzetten tegen zijn vader — die in de zomer naar het land was gegaan en er boerenwerk had gedaan: zijn blote lijf in de hitte van de zon; Dovid die zich weer tegen zijn vader had verzet en onderwijzer was geworden op een Ort-school; Dovid die eens ook gaan zou — maar niet als vluchteling, niet als een leugenaar, niet als een lafaard.

Straks, bij de grens, zou ze weer niet de moed hebben: ze zou uitstappen — ze zou eerst de kinderen kussen en de grote jongen een hand geven — dan zou ze uitstappen; ze zou niet willen zien dat de trein wegreed — ze zou naar het kantoortje van de stationschef lopen en niet omkijken als de trein wegreed; ze zou het reisbiljet geven aan de man die met zijn bolle rose gezicht achter het loket zat; als een maanvis in een aquarium: met grote ronde waterig blauwe ogen zou hij haar aankijken — en

dan zou een bleekrose mollige hand naar voren kruipen, als een kreeft; de kreeft zou het biljet pakken en de wriemelpootjes van een tweede kreeft zouden er het schuine hoekje afpulken — dan kroop de kreeft met het papiertje weer naar haar terug en rillend zou ze het aanpakken; het weggrissen voor de kreeft tegen haar arm kon opkruipen.

De trein zou dan weg zijn en ze zou wachten op de trein terug — want ze zou weer niet de moed hebben gehad te doen wat ze zo vaak bedacht had: zich verstoppen. Zich ergens verstoppen: in het toilet, met de deur op slot; of met de deur open en zij voor die paar minuten — die paar minuten maar — gehurkt in het kastje waar de emmer stond met de stinkende dweil erin; die emmer en die dweil had ze voor het station al uit het raam kunnen gooien; of niet in het toilet maar onder een bank; ze had die grote jongen kunnen vragen dan koffers en zakken om haar heen te zetten, want hij zou het begrepen hebben; of niet onder de bank, maar buiten de trein, hangend aan de kruk van de coupédeur, die paar minuten maar; of onder de trein — dat moest kunnen: ze had het gelezen, het moest kunnen: onder de trein je vastklampen — ze moest het doen, ze moest het doen, want ze wist immers dat dit haar laatste kans was?

Maar ze zou het niet doen, ze zou weer niet de moed hebben; ze zou weer uitstappen en weer terugreizen — en voor het volgende transport zou ze zich weer opgeven als leidster en weer de lange lange reis maken op de harde banken: twee dagen en een nacht op de harde

bank, met pijn in haar benen, pijn in haar rug, pijn brandend in haar ogen die niet slapen konden; weer een lange reis met bange kinderen die 's nachts tegen haar aan zouden kruipen omdat ze immers niet wisten hoe bang zij zelf was.

Dat wist niemand — behalve misschien die grote jongen. „Wat ben jij flink,” — dat zeiden ze thuis; haar moeder zei het trots: „Mijn Rutkele is heel flink,” en haar vader legde even zijn boek weg en keek haar aan, goedkeurend, alsof ze nog zijn tenger klein meisje was dat heel flink haar bordje had leeggegeten. De anderen zeiden het ook, maar ze zeiden het achteloos: „Ruth is heel flink — zij brengt transporten kinderen weg; dat is heel flink,” dat zeiden de anderen, die zelf bleven — die zelf niet zoals zij wilden vluchten — van razende angst om wat zou komen, om wat zeker zou komen — vluchten.

Ze praatten er wel over: haar vader als hij even zijn boek weglegde, en de vrienden van haar vader als ze op bezoek kwamen en thee dronken met citroen; hete thee die ze met voorzichtig getuited lippen dronken; ze praatten erover wat gebeurd was en wat wellicht nog gebeuren zou, — maar daarna las haar vader weer zijn boek. En haar moeder praatte erover met de buurvrouw als ze 's morgens met de koektrommel onder de arm bij elkaar gekomen waren; ze praatten erover met ernstig knikkende hoofden, oi, oi, het was vreselijk wat allemaal gebeurd was; hoe kon een mens het op zijn geweten nemen? — hadden ze niet de ruiten ingeslagen bij Fischel de kleermaker in de Birne Gasse — en was er niet een

vechtpartij geweest met de twee zonen van Janowski en had niet rebbe Schulz tussenbeide moeten komen en de jongens van Janowski naar huis moeten sturen? — nebbish de jongens van Janowski die sowieso al niet deugen wilden — ach maar de gojim hadden toch ook hun Vernünftigen, hun Anständigen — ach, en de Delikatessen van Herzberg was opgeslagen: alles twee drie groschen opgeslagen — was het geen diefstal? — nebbish, was het geen diefstal? — en hun zachte lieve monden mummelden de gemberkoekjes.

Ze praatten erover waar ze kwam: op de school en op de Mendelssohn Kreis en in de winkels en als ze bij vriendinnen op visite was en als ze uit waren en in de pauze van de Kölnbaum revue in de gangen van Max und Moritz stonden en als ze naar huis liepen door de zomeravond door de Anne Gasse; ze praatten erover waar ze stonden of gingen — maar ze waren niet bang zoals zij, zij konden doorleven — ze konden hun boek verder lezen — ze konden neuriënd de theeglazen naar de keuken brengen en afwassen — ze konden na de pauze weer lachen om Kölnbaum: „Nah, gehn wir? — bleiben wir noch 'n bischen.”

Zij niet; zij kon niet nog een beetje blijven; ze wilde weg — zo flink van je, Rutkele, dat je helpt de kleintjes weg te brengen; ach, het was beter dat de kleintjes vast gingen, voorlopig vast gingen; de anderen bleven nog, werkten nog, lachten nog — maar zij niet: ze wilde vluchten en ze had de moed niet — de moed niet om door die tien minuten, die vijf minuten heen te leven — dan zou ze over de grens zijn. Maar ze zou weer uit-

stappen, en teruggaan — en zich opgeven als leidster, voor het volgende transport, als er een volgend transport zou zijn . . .

Ze glimlachte en ze zei: „Kinderen, luister eens” — en ze keken op en luisterden; hoe vreemd dat kinderen haar vertrouwden en niet voelden haar eigen onzekerheid en haar angst; ze keken op en luisterden, net als op school. „Straks,” zei ze, „straks stopt de trein weer, bijna voor de laatste keer; we stoppen in Emmerich.” Ze bleven haar strak aankijken; alleen de grote jongen kende de plaatsnaam — en het jongetje met het koffertje schudde van nee, dat was niet waar oom Hertzog hem zou afhalen. Ze bleven haar aankijken want ze zou immers uitleggen waarom de trein weer zou stoppen en wat Emmerich betekende. Ze glimlachte weer en ze zei: „Emmerich is een stad en de trein stopt weer op het station, weet je wel, en dan stapt de vrouw met de paraplu in.” Ze zag een glimlachje komen op het gezicht van het kleine meisje; ze zag hoe het jongetje met de koffer het gelaat afwendde en weer voor zich keek; ze zag hoe de grote jongen smalend de mondhoek optrok — en het jongetje voor het raam knikte ernstig.

„De vrouw met de paraplu schreeuwt,” zei ze, — en ze herhaalde: „Dan stapt de vrouw met de paraplu in en die loopt heel de trein door en ze schreeuwt — ze schreeuwt heel hard, zoals misschien wel jullie vader doet als hij heel boos is; ze schreeuwt heel hard dat jullie moeten blijven zitten; dat je je niet mag verroeren en als jullie even weg moet dan moet je het nu doen, want

straks mag het niet meer — ook niet als het heel heel nodig is: het mag niet.” Ze zag dat het kleine meisje meteen opstond en bijna hilde en ze lachte even, want ze wist wel dat dit kleine meisje, al ging ze nu, meteen weer nodig zou moeten zodra de vrouw met de paraplu binnenkwam en ze zou het vast en zeker in haar broekje doen. Ze zag dat het jongetje voor het raam weer naar buiten keek, want was dat alles: de aankondiging dat hij een plas moest doen? Ze zag dat de grote jongen haar koeltjes aankeek: de schooljuffrouw — en ze zag dat het jongetje met het koffertje de wenkbrauwen fronste en zijn lippen vastberaden op elkaar perste.

Ze trok het kleine meisje naar zich toe en ze zei: „Luister nog even, want nu komt het belangrijkste: de vrouw met de paraplu schreeuwt heel hard en soms is er iemand bij haar, een man, net zo iemand als een conducteur — en eigenlijk schreeuwt ze omdat hij dat wil, want ze is helemaal niet boos; ze doet alsof ze boos is, omdat jullie werkelijk moeten blijven zitten.”

Ze keek om zich heen en zag hoe verlegen de kinderen waren, omdat ze het niet begrepen; ze keek naar de grote jongen die het wel begrijpen zou en hij wendde beschaamd het hoofd af. Ze voelde zich lam; ze stond op en nam het kleine meisje bij de hand mee; ze draaide zich om en zei: „Ik moet het ook de andere kinderen gaan zeggen.”

De trein stond stil en ze keken naar de mensen die langs het raam schoven of er de vrouw met de paraplu al bij zou zijn, maar ze zagen haar niet. Ze zagen een kar

voorbijrijden met hoog opgetaste koffers, en een plat blikken karretje waaruit de damp opkrulde van in vet sissende worstjes; ze zagen mensen voorbijkomen, mannen en vrouwen, waarvan sommige tegen hen lachten, maar dan liepen ze door op een wenk van een man die op zij van hun coupé voor de trein stond. De vrouw met de paraplu zagen ze niet en ze konden er Frailin Kreisberg niet naar vragen, want ze had het kleine meisje teruggebracht en was weer weggegaan, naar de andere kinderen.

Friedl had niets gezegd van de vrouw met de paraplu, peinsde het jongetje voor het raam, maar het was nu wel duidelijk dat Friedl niet wist hoe een schoolreisje verliep.

De vrouw met de paraplu, dacht het meisje voor het raam; de vrouw met de paraplu — met de paraplu — de paraplu — moest ze al een beetje? — ja, ze moest al een beetje; ze kneep onder haar rok haar dijbeentjes stijf tegen elkaar want het mocht niet, het mocht niet.

Hij zat wanhopig rechtop, met zijn hakken op het koffertje, en wachtte op de vrouw met de paraplu; hij had gedacht dat er een man zou komen die het koffertje weg zou sleuren, of misschien een grote jongen — sterker dan hij en gemener dan hij; hij had niet gerekend op een vrouw met een paraplu, — ze had een man bij zich: een conducteur — maar zijn moeder had hem niet gezegd dat de conducteur niet wilde dat hij een koffertje bij zich had onder de bank, en ze had toch de conducteur gezien, wel twee conducteurs, die aan Frailin Kreisberg het spoorbiljet vroegen en toen de deur hadden dichtgesmeten — en nu kwam de vrouw met de paraplu met

een conducteur, maar dan zou hij toch niet alleen zijn koffertje meenemen: ook van de anderen — maar de anderen zouden niet vechten, behalve misschien de grote jongen.

Ze heeft de kleintjes gekust, dacht hij, — ze heeft de kleintjes gekust, mij niet; mij kon ze niet kussen omdat ze weet dat ik dertien ben, — maar ze wilde me een hand geven: ze is uitgestapt en teruggegaan; en zij is maar een vrouw — zelfs een vrouw heeft de moed om terug te gaan, maar ik niet: mijn vader heeft me een lafaard gemaakt.

Ze hadden haar niet op het perron gezien, maar ze was gekomen: de vrouw met de paraplu. Ze stond in de gang met twee mannen bij zich in groene uniformen en een van hen deed de deur voor haar open met een ruk. Ze deed een stap naar binnen en keek om zich heen, en het jongetje voor het raam knikte ernstig: ze had een paraplu bij zich — en het meisje voor het raam lachte even zenuwachtig: ze had zo'n grote wiegelhoed op; het jongetje met de koffer balde zijn vuisten op zijn knieën — maar de grote jongen boog zijn hoofd.

Ze hief de paraplu op en wees met de punt ervan naar elk van de kinderen, en ze telde: „Ein, zwei, drei, vier —” en ze keek op een gekreukeld papier dat ze in haar linkerhand hield, draaide zich om naar de twee mannen die in de gang waren blijven staan en snauwde: „Vier, sehen Sie?” Zelfs die twee mannen moesten wel bang voor haar zijn; ze bleven op de gang staan alsof ze op haar moesten wachten om verder te mogen gaan

en ze mompelden: „Sicher — sicher —” en de een stak alweer de hand uit naar de deurkruk, maar ze draaide zich weer om naar de kinderen.

„Spreken jullie allemaal Duits — spricht euch deutsch?” vroeg ze, maar de grote jongen hield het hoofd gebogen, en de jongen met het koffertje keek strak naar zijn vuisten die op zijn knieën lagen, en het kleine meisje voor het raam zat radeloos te huilen omdat het niet geholpen had dat ze haar dijbeentjes zo stijf tegen elkaar geknepen had — maar het jongetje dat voor het raam zat knikte ernstig.

„Luister dan,” zei ze en haar stem klonk hard en een beetje of het een barse mannenstem was en ze sprak niet goed Duits ook, of anders Duits dan de gojim in Wenen. Ze zei: „Luister, ik ben gekomen om jullie mee te nemen naar Holland; dat willen jullie vader en moeder, en omdat er niemand zoek mag raken heb ik jullie geteld: een, twee, drie, vier — en straks ga ik de andere kinderen tellen, maar ik kan niet goed tellen” — en de paraplu ging dreigend in de hoogte — „ik kan niet goed tellen als jullie niet blijven zitten; jullie moeten — versta je wel: jullie moeten blijven zitten, wat er ook gebeurt. Jullie hebben nu twee dagen gezeten en vannacht ook, en jullie zijn er bijna: straks gaat de trein weer rijden — en je kunt horen wanneer je er bent: je kunt het horen aan het rollen van de wielen over de rails; hier doen de wielen” — de de paraplu bewoog heen en weer, heen en weer als de stangen van de locomotief — hier doen de wielen tjoek-tjoek tjoek-tjoek — maar als je hoort: tjoeketoektjoeketoektjoeketoek — dan ben je er.” Ze draaide

zich om en stapte de gang op en een van de mannen smeet de deur achter haar dicht.

De trein reed weer en ze luisterden: tjoek-tjoek deden de wielen op de rails, eerst langzaam en toen wat vlugger: tjoek-tjoek. Holland, dacht het jongetje met het koffertje — dat was het: Holland, had zijn moeder gezegd, in Holland zou oom Hertzog hem komen afhalen en hem zou hij zijn koffertje mogen geven waar alles in zat wat hij bezat: dan was toch zijn taak vervuld. Holland, dacht de grote jongen bitter, Holland — dan is het te laat: ik zal nooit Dovid meer zien — ik zal niet naast hem lopen — naast hem reizen — nooit zijn gelijke zijn: ik ben een vluchteling — maar hij zal zelf gaan, als een man: Dovid. Holland, dacht het jongetje voor het raam en hij glimlachte: dat moest het eind zijn van het schoolreisje en dat zou hij dan aan Friedl vertellen: Holland is het einde van een schoolreisje — wel jammer dat hij de palen niet had kunnen tellen, maar het waren er te veel geweest. Wat had de vrouw met de paraplu gezegd? dacht het meisje — een vreemd woord, want het wás geen Duits wat ze sprak, maar ze had wel verstaan dat ze moest luisteren tot de trein tjoeketjoektjoeketjoek deed en tot zolang zou ze moeten blijven zitten: haar broekje was nat en misschien haar rok wel en misschien de bank wel — maar ze moest blijven zitten.

Ze luisterden, luisterden: tjoek — tjoek — tjoek — tjoek.

De trein reed langzamer en nog langzamer; de trein aarzelde en stond toen stil en schoot even door en stond

weer stil. Ze hieven hun hoofden op en keken naar buiten naar waar een lelijk rood huis stond achter een groezelig wit hek. Ze luisterden, maar het was doodstil, — en toen gilde de locomotief vooraan de trein en langzaam, langzaam reed de trein achteruit — langzaam, zo langzaam dat ze het eerst niet merkten, — maar het jongetje dat voor het raam zat zag dat ze wegschoven van het huis met het hek, alsof ze er niet voorbij mochten; hij zag de paal die hij al vooruit had willen tellen achteruit wijken en een paal die hij al geteld had weer langsschuiven — zijn ogen werden groot van schrik. Het meisje begreep het niet, maar de trein schokte en ze viel achterover tegen de rugleuning en toen ze zich op wilde duwen met haar handjes op de bank, voelde ze dat ze nat was: overal nat was, en koud, en ze bleef liggen met haar hoofdje weggezakt en hilde met zachte geluidjes: oi — oi — oi.

Met een ruk hief de grote jongen zijn hoofd op en zijn lichaam spande zich tegen die andere richting waarin de trein reed; met een ruk keek hij op zij en zag het — zag het: dat ze teruggingen en een woeste blijdschap schoot door hem heen: Dovid — Dovid — Dovid: ik kom terug en wij zullen samen gaan, — en toen schrok hij, want het jongetje tegenover hem schreeuwde, schreeuwde als een dier; als een hond die grommend zijn bezit verdedigt, grommend rukt aan de hand die het hem ontnemen wil, zo stond hij te rukken aan zijn koffertje, dat vast zat achter een stang onder de bank. Hij rukte, rukte, wanhopig, tot hij achteruitviel tegen de knieën van de grote jongen, die hem bij zijn schouders pakte en wat zei; die zijn armen om hem heen legde en tegen

hem praatte — alsof hij zijn kleine broer was. En toen reed de trein alweer vooruit.

Ze waren het rode huis al voorbij en slordige hopen steenkool voorbij en toen hoorden ze het: tjoeketjoe-k-tjoeketoek; ze zaten suffig te luisteren, tot de trein alweer langzamer ging rijden, tot ze stopten in Zevenaar. Het jongetje dat voor het raam zat lachte blij, en het meisje tegenover hem wipte al op haar bank — met nuffige beweginkjes, omdat ze zo vies en koud-nat was; het jongetje met het koffertje zat achterover geleund, bleek, met zijn ogen dicht, met zijn hand slap op de hoed die naast hem lag, maar zijn voeten voelden niet meer krampachtig naar zijn koffertje. En tegenover hem zat de grote jongen en weende; een mateloze droefheid was in hem opengebroken.

Voor het raam stonden vrouwen die wuifden en lachten en stukken chocolade ophielden en ermee tikten op de stoffige ruit; vrouwen zoals het meisje ze kende: met warme glanzende donkere ogen. En achter hen zag ze op het perron staan de vrouw met de paraplu — die ze omhoogzwaaide in een breed gebaar; en haar mond bewoog, alsof ze roepen wilde: „Welkom — kinderen.”

ACHTERGROND VAN HET TONEEL

De vrouw met de paraplu was mevrouw G. Wijsmuller-Meyer — Truus, voor haar vele vrienden en vriendinnen; thans lid van de Amsterdamse gemeenteraad — en verder nog altijd een vrouw die zich met alles bemoeit; zich bemoeit met het geval van een slachtoffertje van kinderverlamming, dat een mechaniek hebben moet om weer te leren lopen; zich bemoeit met het geval van een oud mannetje dat zijn invalide vrouw niet meer vertellen kan en dus gezinshulp nodig heeft; zich bemoeit met het bezoek van een Brits en Amerikaans vlooteskader aan de Amsterdamse haven en het feestje dat eraan vastzit voor een stel verschopte kinderen in een of ander tehuis; zich bemoeit met de verzorging van herstellende zieken in het Prinses Beatrix-oord; zich bemoeit met een filmfestival en met de deplorabele zaken van een Nederlands ballet; zich bemoeit met de politiek en zich bemoeit met het feit dat een toevallige bezoeker te veel rookt hetgeen ongezond voor hem is; zich bemoeit met het planten van bomen in een verwaaiend stuk woestijn in Israël en zich bemoeit met de wanhoop van een dienstmeisje dat te onpas een kindje krijgt; kortom — zo'n robuuste vrouw die het niet laten kan zich te bemoeien met alles en iedereen — en dat ten goede. En omdat ten slotte elk modern mens dat nog wel eens een boek leest

op eigen houtje een beetje psycholoog is, is het dienstig meteen toe te geven: zeker, mevrouw Wijsmuller heeft zelf geen kinderen, maar er zijn duizenden kinderen geweest die aan haar het leven danken.

Mevrouw G. Wijsmuller was de vrouw met de paraplu die Joodse kinderen redde toen in Europa geen Joods kind meer veilig was; die Joodse kinderen redde toen het zoveel miljoenen anderen nog niet duidelijk was dat die Joodse kinderen niet meer veilig waren in Europa; toen zelfs staatslieden zich nog niet konden losmaken uit hun verbijstering en als verlamd toekeken; ze heeft Joodse kinderen gered voor ze konden vallen in de grijpgrage handen van vervloekte moordenaars; ze heeft ze net op tijd gered — net voor de concentratiekampen gebouwd werden waarin kinderen met hun moeders crepeerden; net voor de gaskamers gebouwd werden waarin kinderen met een snoepje werden binnengelokt; net voor de schoorstenen gebouwd werden waardoor de ziertjes van duizenden Joodse kinderen als de stinkende smook van verbrande lijken omhoogstegen — om dan weg te drijven onder een nooit tevoren zo bezwadderde hemel.

Mevrouw G. Wijsmuller heeft duizenden Joodse kinderen gered; het eerste in 1933 — dat is bijna dertig jaar geleden en hoe moeten we dan nu haar verhaal vertellen? In haarzelf: een vrouw van vijfenzestig jaar is de vrouw van toen — dertig jaar geleden — niet meer te achterhalen; in haar verhaal is als ze het vertelt en zelfs

als ze erbij schreit niet meer te achterhalen de ontroering die haar toen moed gaf. Haar verhaal lijkt soms op borrelpraat: als de Moffen goed bezopen waren vroeg ik: geef me nu een stempeltje; het lijkt soms op het landerig relaas van een zakenman die moeilijkheden heeft gehad met de export van Edammer kaasjes: ze lieten me vier dagen wachten in een hotel in Berlijn en toen ik ten slotte mijn mannetje op het ministerie te spreken kreeg vroeg-ie: wat komt u eigenlijk doen; het lijkt soms op de rijkelijk versierde memoires van een internationale spionne: toen ik in Osnabrück moest overstappen kwam er een jongeman naar me toe die vroeg: mag ik uw koffer voor u dragen, en die, terwijl hij bukte, fluisterde: wees voorzichtig met de man die tegenover u zat in de restauratie; en soms zelfs lijkt haar verhaal op het geleuter bij thee-met-koekjes-en-een-goed-doel: en vergeet u vooral niet dat de dames van Zevenaar en Oldenzaal altijd klaarstonden met warme chocolademelk voor de kindertjes.

Hoe moeten we haar verhaal vertellen: het speelt in een Europa dat onherroepelijk voorbij is, want elke oorlog wist een levenspatroon uit en zeker deed dat de laatste oorlog. Zelfs voor ouderen die de jaren waarin haar verhaal speelt hebben doorleefd is de herinnering verbleekt, en hoe moeten we het dan de jongeren vertellen die zelfs niet weten wie we bedoelen, als we zeggen: Joodse kinderen.

We zien niet meer en kennen niet meer de tragische gestalte die eeuwenlang rondwaarde door de geschiedenis van Europa: de gebogen gestalte van het Jodendom.

Er is geen Jodendom meer; het Joodse volk is ervoor in de plaats gekomen en de jonge mensen van dat volk — en onder hen, thans als volwassenen, die paar duizend kinderen die konden worden gered — hebben zich losgescheurd van het tragisch verleden van hun ouders en voorvaderen; ze hebben het verruild voor een toekomst — en in die toekomst die al lang begonnen is zijn bezoekers uit het verleden vreemdelingen — en zeker is er een vreemdeling die gebogen gestalte.

De oude heer Cohen behoorde nog tot het Jodendom, dat is weggebrand in Europa — maar de herinnering eraan leefde nog in hem en hij kon die herinnering niet laten doodgaan: ze moest leven zolang hij leefde. Om te blijven leven bleef hij nog wonen in Amsterdam; om te blijven leven werkte hij nog; om nog het leven te imiteren deed hij lusteloos de zaken die hij eens deed met hart en ziel; om nog een geldig excuus te hebben als hij wilde wandelen in de afbrokkelende straten van een voor hem leeg Amsterdam; hij deed nog wat hij vroeger deed, om niet voor gek te staan als iemand hem vragen zou: wat doe je hier, Cohen, als hij stilstond op de hoek van de straat en het plein en om zich heen keek, als zocht hij ze: zijn armzalige oude vader als hij op sabbat-avond naar de synagoge ging — en zijn moeder die ze uit haar woning hebben weggehaald en op een vrachtauto hebben weggereden naar haar dood; als zocht hij ze: zijn broer Izzie die dagelijks drie nieuwe ideeën had: één als hij 's morgens zijn koopwaar uitstalde op de kar en prijsde met krijt dat met een natte vinger was uit te

wissen, één als hij 's avonds natelde of hij wat overhield, en één zo maar, voor de verre toekomst, als hij en Izzie samen praatten — en Roosje, die ze hebben vergast en wier lieflijk lichaam ze op een hoop lijken hebben gesmeten.

De oude heer Cohen woonde nog in Amsterdam, maar zijn kinderen woonden in Israël en daarheen ging hij op vakantie; hij bezocht zijn kinderen en de toekomst die al heden is — ofschoon niet voor de oude heer Cohen: hij bezocht het land van zijn vaderen. Hij was zelf oud en zijn vader was in hem herleefd en diens vader en de droom van zoveel eeuwen — maar hij reisde per touringcar en herkende niets; niets van wat de gids voorin vertelde in de microfoon sloot aan bij wat zijn vader zei op zijn bar-mitswah. Hij zat stil achterin de bus en zag rondom zich het land van zijn vaderen dat hij niet herkende omdat het het land van zijn kinderen was geworden.

Hij zat achterin de bus — toen gleed hij weg van de bank en lag hijgend op de stoffige vloer; het zal te warm en te benauwd geweest zijn; de oude heer Cohen had een hartaanval. De bus keerde en reed terug naar Tel Aviv en stopte voor het moderne ziekenhuis; zijn medepassagiers stapten uit en keken zwijgend toe hoe hij voorzichtig uit de bus werd gedragen, voorzichtig op een baar getild; voorzichtig naar binnen werd gereden. Hij was bij bewustzijn, maar hij zei niets; zijn ogen keken traag naar wat er om hem heen gebeurde alsof het hem niet aanging, maar er begon weer iets van de niet uit te roeien belangstelling te glimmen in zijn oude ogen

toen een jonge verpleegster binnenkwam in het witte kamertje waar ze hem hadden neergezet op zijn brancard — een tener donker meisje. Ze had een blocnootje in haar hand en een ball-point in het borstzakje van haar witte schort; ze schoof een krukje naast de brancard en ging zitten en glimlachte tegen de oude heer Cohen: een lief meisje dat wel wat op Roosje leek al zou ze nooit als Roosje zijn. Ze begon te praten, maar hij schudde het hoofd omdat hij haar niet verstond; ze glimlachte weer en herhaalde haar vraag in het Engels: „Hoe is uw naam?”

Hij kon praten; het was zo erg niet met hem; hij had maar een lichte hartaanval; hij kon praten.

„Cohen,” zei hij.

„Welke nationaliteit?” vroeg ze.

„Nederlander,” zei hij.

„Bent u een Jood?” vroeg ze — en zijn ogen sprongen wijdopen in verbazing: dat een Joods meisje Cohen vragen kon: bent u een Jood? — hij huilde maar hij glimlachte en hij sloot zijn ogen maar ze hadden Israël gezien.

Al weten dan enkele overjarige botterikken het nog niet: Jood zijn is nu gewoon — net als Brit zijn of Deen zijn; Jood zijn is nu gewoon — net als katholiek zijn of protestant zijn; maar Jood zijn was eens iets bijzonders — ook voor Joden: in het Europa van vóór Hitler. Er stond eens een oude man als getuige voor een rechter in Lodz, en de rechter vroeg zijn naam.

„Leibowitz,” zei de oude man.

„En uw beroep?”

„Minjan-man,” zei de oude man.

„Wat is een minjan-man?” vroeg de griffier.

„Hoe moet ik het zeggen,” aarzelde de oude man,
„— als er negen mannen in de synagoge zijn en ik kom
erbij, dan zijn er tien.”

„Dat is geen antwoord,” zei de rechter, „als er negen
mannen in de synagoge zijn en *ik* kom erbij dan zijn er
ook tien.”

„Ach,” zei de oude man, en een blije glimlach sprong
te voorschijn uit de vele rimpels in zijn gezicht, „— ach,
bent u ook een Jood?”

Dat was in het Judea Polonia, waar een deel leefde van
het Jodendom — dat niet meer bestaat, doch dat twintig
eeuwen wel bestond en twintig eeuwen gebukt ging
onder galut: de straf die heerste in het interregnum dat
het Joodse volk scheidt van het Joodse volk; het inter-
regnum van de straf die een raadsel was waarover
twintig eeuwen lang de Joodse wijzen zich bogen; de
onbegrijpelijke straf die twintig eeuwen lang door het
Jodendom werd gedragen.

Er was een Jodendom: er woonden 9.800.000 Joden in
Europa voor het Jodendom werd weggebrand; er woon-
den 3.300.000 Joden in Polen; er woonden 3.000.000
Joden in Rusland; 500.000 in Duitschland; 191.000 in
Oostenrijk; 444.000 in Hongarije; 728.000 in Roemenië;
356.000 in Tsechoslowakije; 320.000 in Frankrijk; 155.000
in Litauen; 155.000 in Nederland; zij samen vormden het

Jodendom: het onkruid in de tuin van Europa, — want onkruid is dat deel van de flora dat men niet wenst. Doch onkruid ontkiemt overal waar het zaad waait; onkruid bloeit ook en plant zich voort — op plaatsen waar men het niet verwacht. Onkruid ontkiemt in verborgen hoekjes; het groeit in schrale grond; het bloeit in de schaduw; onkruid bloeit niet met geurige stralende bloemen; het bloeit bescheiden — maar door de bloei wordt het toch soms ontdekt — dan wordt het gewied. Alleen zij die werkelijk de flora beminnen en werkelijk kennis hebben van de flora kennen de schoonheid van onkruid en het nut van onkruid.

Dit was het nut van het Jodendom: het kende een God voor het Christendom bestond; het kende een levensbeschouwing ouder dan die van de Grieken; het schreef wetten en onderhield ze voor de Romeinen wetten schreven; het had openbare scholen zeventienhonderd jaar voor West-Europa een openbare school begon — was het wel onkruid? Dit was het nut van het Jodendom: de Joden waren kleine vrije boeren in het Rusland van de lijfeigenen; ze waren nijvere handwerkslieden in de Noord-europese steden waar het gildewezen verstarde was; ze verbonden Europa met Afrika en Voor-Azië toen Europa terugzakte in provincialisme; ze dreven handel van Rusland naar Nederland, van Zweden naar Spanje, van Constantinopel naar Frankrijk, van Duitsland naar Italië — in een Europa dat verscheurd werd door oorlogen; ze hadden geleerden die de vrije wetenschap konden be-

oefenen in de eeuwen dat de wetenschap van de monniken was gekortwiekt — waren ze wel onkruid?

Onkruid is: wat men niet wenst in de tuin — en onkruid wordt gewied; het Jodendom werd gewied; het werd gewied in Rusland, waar eens de tsaar om de luim van een dag de Joden de toegang verbood tot zeshonderd steden, — rabbi Mendel van Libavitch ging naar Sint Petersburg om te pleiten voor de Joden; men achtte zijn beklag grotelijks overdreven, zoals immers Joden alles overdreven; stond er niet in hun talmoed het dwaze verhaal van een walvis die uit zee sprong en met één haal van zijn staart zestig steden in puin legde? — en rabbi Mendel glimlachte en zei: heeft niet de tsaar zijn pen in de inkt gedoopt om de oekaze te tekenen die alle Joden verbant uit zeshonderd steden — en zullen de geschiedschrijvers later niet schrijven: in een druppel inkt heeft hij de Joden van zeshonderd steden verdronken?

Het Jodendom werd gewied in Rusland; het werd gewied in Engeland, vanwaar alle Joden verdreven werden tot Menassah ben Israel, de rabbi van Amsterdam, Oliver Cromwell overreedde hen weer toe te laten; het werd gewied in Polen, waar pogrom na pogrom woedde alle eeuwen door; het werd gewied door de Turken; het werd gewied in de Oekraïne, waar de kozakken-hetman Bogdan Chmielnicki Joden liet slachten bij tienduizenden; het werd gewied door de Inquisitie in Spanje; het werd gewied in Frankrijk, waar in 1311 koning Philips alle Joden gebood binnen twee dagen zijn rijk te verlaten

met niet meer dan zij dragen konden; het werd gewied in de Balkan en in de Donaulanden; het werd gewied door kruisvaarders en Hunnen; het werd gewied door katholieken en protestanten gelijkelijk in hun godsdienstoorlogen; het werd gewied in de tuin van Europa alle eeuwen door — doch het groeide en bloeide, tot de grote verdelging.

Jood zijn is onmogelijk, zegt de jonge, verbitterde, verloren Jood André Schwartz nu, — doch twintig eeuwen lang hebben de Joden dat onmogelijke gepoogd te zijn: Jood zijn bij de Grieken; Jood zijn onder Rome; Jood zijn reizend van Germaanse stam naar Germaanse stam; Jood zijn meetrekkend met de Slaven; Jood zijn in Europa dat wordt gekerstend; Jood zijn in de bloeitijd van het Christendom; Jood zijn dwars door Turkse en Moorse overheersing; Jood zijn ten tijde van het schisma van het Christendom; Jood zijn dwars door alle nationalis-
men heen; Jood zijn tot in de moderne tijd die de onze werd. Er woonden Joden in Saloniki sinds tweeduizend jaar — tot Hitler ze liet halen om ze te verdelgen; er woonden Joden in Boedapest van voor er zich de Magyaren vestigden — tot Eichmann ze op hun dodenmars zond; er woonden Joden in Praag rondom de synagoge die uit de tiende eeuw stamde — tot Tsecho-slowakije een protectoraat werd van Duitsland; er woonden Joden in de getto's van Polen maar ook in de schtät, het Joodse dorpje waar de Joden keuterboer en tuinder waren en handwerksman, — tot ze bijeengedreven werden tussen de San en de Vistula en de eerste honderden

werden verdronken; ze woonden hier en daar in Duitse steden en dorpen, tot ze, nog voor de oorlog, over de grens getrapt werden naar Polen; ze woonden in Berlijn en mochten zich nog vrijkopen, met al hun bezit; ze woonden in Wenen in het Zweiten Bezirk en toen Oostenrijk werd ingelijfd was het plan voor de verdelging al opgesteld.

Het Jodendom leefde in Europa in afzondering en verachting; het leefde in getto's; het leefde in vrees — maar het leefde.

Iwan Serafimovitch, de vrachtrijder, bracht Schmoel de onderwijzer van Borislav naar Drohobits, en op de landweg naderde van Drohobits de kar van Mikhail Stepanovitch, die Moïshe de koster naar Borislav bracht. Iwan Serafimovitch en Mikhail Stepanovitch hielden beiden hun paarden in voor ze elkaar zouden passeren. „Ik zie, Mikhail Stepanovitch,” zei Iwan Serafimovitch schamper, „dat je die duitendief van een Moïshe als koetsier dient.” „En wat zou dat?” schreeuwde Mikhail Stepanovitch, „hij is beter dan die kinderverkrachter van een Schmoel die op jouw wagen troont.” „Ik waarschuw je, Mikhail Stepanovitch, dat je niet mijn Jood hebt te beledigen.” „En ik waarschuw jou, Iwan Serafimovitch — nog één woord en ik sla jouw rotjood op zijn smoel.” „Heb de moed eens,” brulde Mikhail Stepanovitch — en Iwan Serafimovitch sprong zonder nog iets te zeggen van zijn wagen, klom op de kar van Mikhail Stepanovitch en gaf Moïshe de koster een vuistslag. Toen Mikhail Stepanovitch zag dat het gezicht van zijn vrachtje tot

bloedens toe was geslagen, sprong hij op zijn beurt over op de wagen van Iwan Serafimovitch en sloeg Schmoel de onderwijzer tot het bloed hem over het gelaat stroomde. „Blijf met je poten van mijn Schmoel,” tierde Iwan Serafimovitch, „of ik bega een ongeluk aan jouw Moishe.” „Verdomd zal ik zijn,” gilde Mikhail Stepanovitch, „als ik dan jouw Schmoel niet kapot trap.” „Bij God en de Tsaar,” zwoer Iwan Serafimovitch, „als jij mijn Schmoelka niet loslaat, wurg ik jouw Moishe.” „Als jij mijn Moishka vermoordt, maak ik brei van jouw Schmoel,” schuimbekte Mikhail Stepanovitch. En omdat Mikhail Stepanovitch en Iwan Serafimovitch, de vrachtrijders, elkaar haatten, sloegen ze Schmoel de onderwijzer en Moishe de koster bewusteloos – en reden door.

Het Jodendom groeide en bloeide dwars door verdrukking; het leverde zijn deel in sociale vooruitgang en economische ontwikkeling; het bracht Karl Marx voort en Ferdinand de Lasalle en de arme handwerkslieden die de socialisten waren van het eerste uur; het bracht ook grote bankiers voort als Rothschild, industriëlen als Oppenheim – en diezelfde handwerkslieden die nooit iemand van luiheid heeft kunnen betichten. Het bracht geleerden voort als Freud en Bergson, Niels Bohr en Einstein; schrijvers als Kafka en Stefan Zweig, Werfel en Jakob Wassermann, Max Brod en Lion Feuchtwanger; schilders als Liebermann, Chagall en Modigliani, een tonelist als Max Reinhardt; een zanger als Richard Tauber; musici als Hubermann, Rubinstein, Kreisler; het leverde de wereld van onze dagen vierendertig Nobel-

prijswinnaars, waarvan er twaalf verdreven werden door de nazi's: dat was toen de verdelging begon.

In 1933 kwam Adolf Hitler in Duitsland aan de macht; in 1933 bracht mevrouw G. Wijsmuller-Meijer de eerste Joodse kinderen over de grens: Joodse kinderen, die niet meer veilig waren in Europa — Joodse kinderen van toen; niet de gezonde veilige kinderen die nu opgroeien in de crèches in Israël.

Misschien hebben we het toch te ingewikkeld gemaakt, want lapt mevrouw Wijsmuller niet heel de historie aan haar laars, als ze met smaak ophaalt wat haar vader — toen zij nog een jong meisje was — eens zei toen iemand in zijn huis op Joden schimpte: jij mag wel van geluk spreken dat je niet bij toeval de keutel was die uit de ezel z'n kont viel op het jaagpad. En lapte mevrouw Wijsmuller niet alle onderscheid aan haar laars, toen ze tegen Eichmann in Wenen zei: wij hadden, toen ik een kind was, in 1918 en later, Oostenrijkse kindertjes in huis, en later Duitse — en als ik u zo aankijk had u er één van kunnen zijn.

We zullen beter beginnen: mevrouw Wijsmuller was de Vrouw met de Paraplu — zij heeft kinderen gered.

VOORSPEL

Op 22 februari 1943 werd in de gevangenis van München-Stadelheim het meisje Sophie Scholl vermoord; niet zozeer door de scherprechter die op het blok het hoofd van haar lichaam scheidde, hij was nog menselijk; hij stond haar nog toe als eerste te sterven, zodat ze niet de bloedige moord op haar dappere broer Hans en zijn dappere vriend Cristoph Probst behoefde te zien; hij was menselijker dan de in bloedrode mantel gehulde nazi-rechter Freisler die uit Berlijn was komen overvliegen, omdat voor zijn doen zelfs de Gestapo te langzaam werkte; omdat haastig het doodvonnis moest worden uitgesproken; omdat er haastig vermoord moest worden.

Op 22 februari 1943 werd het meisje Sophie Scholl onthoofd — maar wie telde haar nog behalve de vrouw die haar ter wereld had gebracht, behalve de man die het niet had kunnen nalaten haar op te voeden tot een goed mens; wie telde nog de dood van Sophie Scholl toen al zoveel honderdduizenden jonge mensen gestorven waren; ook deze bloedige moord was niet meer belangrijk. En belangrijk was ook niet geweest wat zij en haar broer en zijn vriend op de muur van de universiteit van München met rode menie geschreven hadden: Nieder mit Hitler; belangrijk was het ook niet meer dat

ze vlugschriftjes verspreid hadden onder de studenten; vlugschriftjes met dweperig aangehaalde dichters en wijzen. Niet de dichters en de wijzen en niet Sophie Scholl en haar dappere broer en zijn vriend zouden Hitler ten val brengen; dat Sophie Scholl op 22 februari 1943 werd vermoord was al niet belangrijk meer.

In de zomer van 1933 ging het meisje Sophie Scholl — toen dertien jaar oud — gekleed in een bruin katoenen jurkje, aan haar tengere schouders bungelend de rugzak, zingend op Wanderschaft: over de dartele heuvels, langs de lachende valleien, door de geurige wouden van het Zwabenland. Ze liep zingend in de smalle rij van meisjes van de Bund Deutscher Mädel; voor haar uit zingend de rij van Hitlerjongens: gelukkige jeugd — snakkend naar de toekomst die zo vol beloften was. 's Avonds spraken ze over die toekomst rondom het kampvuur, met van ontroering trillende stemmen; 's avonds droomden ze van hun groot vaderland en hun ogen glansden van liefde; maar die ene avond zei ze: alles zou zo mooi zijn — maar dat van de Joden zit me zo dwars. En dat was toen belangrijk en zou het blijven. Want boven de massa waarin ze blij had willen meelopen was het spandoek geheven: Deutschland erwache — Juda verrecke; dat had ze gelezen. En in de straten brulden de moordenaars: Wenn das Judenblut vom Messer spritzt, dann geht's noch mal so gut — dat had ze gehoord. En in het meisje Sophie Scholl sprak het geweten en zou niet ophouden te spreken, — maar miljoenen hadden hun geweten tot zwijgen gebracht.

Miljoenen werden schuldig door te zwijgen; miljoenen verloochenden de Joden door te zwijgen; ze schrapten de Joden als hun medemens, door te zwijgen. Ze schrapten zwijgend Heinrich Heine uit de bloemlezingen van Duitse poëzie; ze schrapten zwijgend Mendelssohn van de programma's van de concertzalen; ze schrapten zwijgend de namen van Joodse geleerden en Joodse studenten van de roosters op universiteiten; ze schrapten zwijgend de Joden van de ledenlijsten van hun verenigingen; ze schrapten zwijgend de Joodse dokters uit de cartotheek van de Krankenkassen; ze schrapten zwijgend de Joodse winkeliers van het boodschappenlijstje van hun kinderen; ze schrapten zwijgend hun Joodse burens die moesten vluchten. Ze zwegen en keken toe, in Duitsland; en buiten Duitsland zweeg men, maar net een beetje minder — en maar weinigen deden meer dan toezien.

In februari 1933 gaf maarschalk Hindenburg berustend de macht in Duitsland over aan Hitler, — en verder zweeg hij en keek toe tot zijn dood. En heel Europa keek toe en zweeg voorlopig — toen men Hitler nog had kunnen wegvagen met niet meer dan een schaterlach. Hoe moeten vooral de Joden van Duitsland zo'n lachbui van Europa hebben verwacht; een lachbui om het domgebral van de nazi's; een lachbui om het Grosz-Deutschland dat nog een dwerg was tussen de reuzen Rusland en Frankrijk en Engeland en Amerika; een lachbui in de werkelijk machtige democratieën om de Uebermenschen die in bruine slobberhemden en met armbanden om soldaatje speelden; een lachbui in het zozeer

beschaafde Europa om de proleten die ontdekt hadden dat ze Ariër waren en die Ariër opzochten in het woordenboek en lazen dat het in het Sanskriet zo iets als meester betekende; een lachbui om de spanning te verbreken — waarna men, toch een beetje opgelucht, weer tot de goede gang van zaken zou kunnen overgaan. Maar niemand lachte en zo moest het ernst worden, en het werd ernst: in maart 1933 al, toen de boycot van Joodse zaken in Duitsland werd afgekondigd; toen S.A. de wacht betrok voor Joodse winkels; toen S.A. — uit verveling, want er viel niets te bewaken omdat geen Duitse man en geen Duitse vrouw de moed had toch in Joodse winkels boodschappen te doen — de ruiten insloeg, de waren roofde; toen S.A. Joodse kinderen geweld aandeed, Joodse vrouwen schond, Joodse mannen vermoordde; toen de eerste pogrom losbarstte.

Voor de Joden die van hun lange geschiedenis niets hebben vergeten niets nieuws: pogroms kenden ze in Europa sinds de middeleeuwen; sinds de waanzin van de kruistochten was uitgewoed en de christenen met hun wrok bleven zitten — en de Jood ontdekten om er hun woede op te koelen. Sinds de middeleeuwen kenden ze de pogroms — en sinds de middeleeuwen het dilemma: blijven en wachten tot het over was — of vluchten.

Ze vluchtten bij honderden eerst, bij duizenden later; ze vluchtten na elke maatregel van de nazi's in een wilde golf die over de grenzen van Duitsland sloeg; ze vluchtten toen in september 1935 de Neurenberger wetten werden afgekondigd, waarin de misbakken Uebermensch

de Jood als Untermensch definieerde; ze vluchtten toen in maart 1938 Oostenrijk bij Duitsland werd ingelijfd en Eichmann in Wenen zijn intrek nam in het paleis van de Rothschilds in de Prinz Eugenstrasse; ze vluchtten toen de uit Polen weggezworven en in Duitsland belande Joden bij duizenden werden gearresteerd en naar de Poolse grens gebracht en eroverheen gejaagd door S.S.-ers die achter hun rug de mitrailleurs lieten ratelen; ze vluchtten toen Herszel Gryspan, wiens vader hem uit Polen had geschreven, in Parijs Ernst von Rath, secretaris van de Duitse ambassade, neerschoot omdat hij wraak wilde nemen voor zijn vader en moeder, en toen in heel Duitsland de pogrom losbarstte in de Kristallnacht; kristal omdat in alle Duitse steden die ochtend de straten glinsterden van de scherven van de winkelruiten en de vensters van Joden — zoveel scherven, dat Herman Goering mopperde dat het zonde was van zoveel miljoenen mark aan glas en dan ook bepaalde dat de miljoenen van de glasverzekering moesten worden gestort in de staatskas; ze vluchtten toen ze hoorden hoevelen er vermoord waren in die Kristallnacht die een Bloednacht was; hoevelen gearresteerd en naar de toen al in Duitsland gestichte martelkampen gezonden; ze vluchtten; ze vluchtten toen Hitler Sudetenland opeiste en heel Tsechoslowakije nam; ze vluchtten toen Hitler op 30 januari 1939 al in een rede de lijfelijke vernietiging van de Joden aankondigde; ze vluchtten toen Chamberlain naar München vloog en terugkwam en met zijn paraplu zwaaide en zei dat hij de vrede gered had; ze vluchtten nog radeloos toen Hitler in Polen de oorlog ontketende;

ze vluchtten met 600.000 tegelijk van West-Rusland naar Siberië toen hij in Oost-Europa zijn woede wilde koelen omdat hij in het Westen onmachtig bleef; ze vluchtten nog tot 1942: toen waren er een paar honderdduizend Joden gevlucht — en de rest werd vermoord.

Niet iedereen in Europa had gezwegen; er waren overal in grote en kleine steden protestvergaderingen gehouden — met na afloop collectes die veel geld opbrachten voor de Joodse vluchtelingen: een nationale collecte in Nederland die een miljoen opbracht; een applausje wel waard en dat kreeg Nederland dan ook op een conferentie van Joodse afgevaardigden in Parijs. Niet iedereen had gezwegen in Europa: katholieken en protestanten en socialisten en communisten en liberalen en conservatieven verhieven hun stem in protest — en stichtten hulpcomité's voor de vluchtelingen, waaraan velen spontaan steun verleenden: schoolkinderen door kleren in te zamelen, huisvrouwen door wekelijks pakketjes levensmiddelen te sturen; anderen weer door voor hoge entree naar het vioolspel van Hubermann te komen luisteren in het Concertgebouw; en weer anderen door een charitatief tuinfeest te bezoeken. Niet iedereen zweeg in Europa: er werden conferenties belegd in Londen, Parijs, in Evian; er werden wilde plannen gemaakt voor migratie van 50.000 Joodse families naar Ecuador, waar ze van armoede zouden zijn gecrepeerd; naar Suriname waar tot dan toe nog nooit een grootscheepse kolonisatie was gelukt; naar Brits Guyana, waar al een paar duizend Syrische kolonisten waren omgekomen;

naar Zuid-Afrika dat pas na de dood van Smuts tot de stompzinnigheid van racisme zou vervallen; naar Argentinië en Brazilië — want in kolonies aan de Rio Negro werkten al Joodse boeren en Joodse handwerkslieden; naar Madagascar — want zelfs de Duitsers hadden een plan: kolonies waar het slavenwerk zou worden verricht door Joden onder leiding van S.S.-ers.

Niet iedereen zweeg in Europa; in de assemblée van de Volkenbond poogde een koele Brit een woedende Duitser met Britse ironie tot Britse logica te brengen: als Hitler zich beklaagde over de behandeling van Duitse minderheden in de nabuurstaten, waarom mishandelde hij dan de Joodse minderheid in zijn eigen land? En in diezelfde assemblée, de Nederlandse minister Patijn, die voorzichtig — want Duitsland was ook toen een handelspartner —, de benoeming van een hoge commissaris voor de Joodse vluchtelingen doordreef: een door Roosevelt welwillend afgestane Amerikaan. Niet iedereen zweeg in Europa; er werd zelfs heel veel gepraat door onderhandelaars die onderhandelden over mensen; door staatslieden die geen van allen voorzagen wat in Europa stond te gebeuren; door vriendelijke ministers — in Nederland Colijn — die de Joodse pleiters er toch op meenden te moeten wijzen dat overal waar Joden kwamen ze antisemitisme verwekten; hetgeen Hitler triomfantelijk deed grijnzen — want dat was precies wat hij ook had beweerd.

Nederland kende de Joodse vluchteling al sinds 1881,

toen in Rusland de pogroms losbarstten en de grote uittocht naar Amerika begon. Nodigde het Vrijheidsbeeld in New Haven niet: *Give me your tired, your poor, your huddled masses yearning to breathe free; send these, the homeless, tempest-tossed to me* — Zend mij de vervolgdenden, de verdrukten? Ze kwamen; ze zwierven, achtervolgd door kozakken door de moerassen en wouden van Wit-Rusland naar de Poolse grens; ze kwamen met goederenwagens en veewagens vol uit de Oekraïne, dwars door Duitsland, met bij zich niet veel anders dan hun hongerend kroost, hun schamel buideltje op de rug, in een zakdoek geknoopt een beetje spaargeld, in een fluwelen zak de thora, de gebedsrol, in de binnenzak van hun lange zwarte jassen het kostbaar vodge papier: het passagebiljet — meer dan eens vals en waardeloos; het passagebiljet van de grote Duitse rederijen vooral waarmee in Rusland geleurd werd door gewetenloze emigratie-agenten. Ze zaten in drommen in Bremen en Hamburg op de kaden te wachten en als hun passagebiljet waardeloos was vluchtten ze verder: over de Nederlandse grens — naar Rotterdam; ze zaten daar dan op de kade te wachten, de sombere mannen in hun lange zwarte mantels; de schuwe vrouwen, de omslagdoek voor het gelaat geslagen; de koortsige kinderen die alleen nog maar angst kenden en al niet eens konden geloven in het troostwoord: Amerika.

Na de Russische Joden en de Oekraïense, kwamen de Poolse Joden, de Roemeense, de Hongaarse, — en toen ten slotte de Duitse en Oostenrijkse en Baltische Joden kwamen was Nederland al goed ingericht op trans-

migratie. En transmigratie moest het blijven: in Nederland, in België, in Engeland; geen land wenste de vluchtelingen uit Duitsland en Oostenrijk toe te laten als niet tevoren vaststond dat ze dóór zouden reizen. Maar toen wenste zelfs Amerika ze niet — en naar Palestina mochten ze niet.

Het was waar dat Duitsland de emigratie van Joden bemoeilijkte toen het cynische plan van Hjalmar Schacht om met het vermogen van de Joodse vluchtelingen de Duitse export te bevorderen door Nederland en Engeland, Frankrijk, België, Amerika werd afgewezen; het was waar dat de Duitsers met de Fluchtsteuer de Joden beroofden van vrijwel alles wat ze bezaten en ze dan, berooid, wel over de grens wilden laten ontsnappen; het was waar dat Duitsland een goed deel van zijn economische moeilijkheden zo wilde afwentelen op zijn buurlanden. Het was ook waar dat in alle landen van West-Europa en in Amerika miljoenen werkloos waren, alleen in Nederland al in 1936 ruim 450.000 mannen die van steun net hun gezinnen in leven konden houden; het was waar dat van de Joodse bevolking veertig procent paupers waren en dat de Joden dus zelf ook niet de berooiden uit Duitsland en Oostenrijk zouden kunnen onderhouden — maar het is ook waar dat toen Joodse zakenlieden aanboden de stapelplaats van de bonthandel in Oost-Europa van Leipzig te verleggen naar Rotterdam, hun plan door de Nederlandse regering van de hand werd gewezen. Nederland — dat eens de Joden van Spanje en Portugal, toen ze verdreven werden door

Ferdinand en Isabella, en de Joden van het Habsburgse keizerrijk, toen ze verdreven werden door Maria Theresia, had opgenomen — moest transmigratieland blijven. Als blijvers — als nieuwe burgers van Nederland — werden de Joden niet toegelaten. En achteraf bezien maakt het ook niets uit: alle blijvers zijn vergast.

In Rotterdam hadden de Joden al lang het doorgangshuis dat genoemd was naar de beroemde voorvechter van het Jodendom, Sir Moses Montefiore; in het Montefiore-huis werden de Joden die naar Amerika wilden emigreren verzorgd en verpleegd zolang ze geen inreisvisum konden krijgen omdat ze zo iets als trachoom hadden: de uit Oost-Europa afkomstige oogziekte. In Amsterdam was een kleiner doorgangshuis. In Deventer was de nu nog in Israël beroemde kolonie van de Chaloesiem: de jonge Palestina Pioniers die er hun opleiding tot boer en tuinder kregen. In de Wieringermeerpolder — toen een gloednieuw stukje Nederland — lag al een lapje Israël: de kibboets van honderd hectaren, met veertig koeien en twintig paarden; daar werkten honderd Joodse jongens en meisjes. Dan was er de Catharina-hoeve bij Gouda en er waren nog kleine kolonies in Franeker en Beverwijk, en op het kasteel in Ommen verzorgden de Quakers hun groepje Joden. En later — later, toen er al duizenden Joden toch over de Nederlandse grens gekomen waren; later, toen de Nederlandse regering al wat gemelijk werd van het probleem van de Joodse vluchtelingen; later, toen ook Nederland al besmet was met de bacillen van het antisemitisme — later liet de Minister

van Binnenlandse Zaken vlak bij de Duitse grens, in het meest troosteloze stukje Drente een kamp voor Joden stichten: Westerbork is door Nederlanders gebouwd, voor de oorlog, en de Oprechte Haarlemse Courant schreef oprecht wat velen al dachten: dat zulk een kamp op wat verdere afstand van de bewoonde wereld kon worden geplaatst.

We waren toen al zover dat de grenzen van Nederland — en van de anderé Europese landen — waren gesloten voor de Joodse vluchtelingen. Nederland had in 1933 al vijfduizend vluchtelingen toegelaten — waarvan een deel terugging naar Duitsland; later, toen de vervolging toenam en vijftigduizend vluchtelingen aanvroegen naar Nederland te mogen komen, werden er nog zeven-duizend toegelaten; een groep van dertig illegale Joden — maar in Duitsland werden dan ook hun paspoorten ingehouden — was al in Rotterdam doch werd teruggezonden naar Duitsland. Begin november 1938 barstte met de Kristallnacht de pogrom los in heel Duitsland; een maand later sloot Nederland de grens; alleen kinderen werden nog toegelaten — doch legaal.

Wanhopige Joodse ouders in Duitsland en Oostenrijk zetten toen hun kinderen op de trein naar Holland; ze hadden niets anders bij zich dan het spoorkaartje tot aan de grens — een beetje geld soms — een pakje brood. Ze kwamen tot aan de grensplaatsen en moesten dan uitstappen; ze zwierven dagen en nachten door de bossen en over de hei; ze werden soms opgepakt door de Duitse grenswacht, ze kwamen soms bij de Nederlandse

grenskantoren en werden teruggezonden; ze verdwaalden soms over de grens en waren dan veilig — per ongeluk. En soms, aan de grens van het land dat gesloten was troffen ze een mens wiens hart voor ze openging: een broertje en zusje kwamen hand in hand aan een Nederlands grenskantoor waar — onzichtbaar — al dat bordje hing: verboden voor Joden; ze stonden hand in hand op te kijken naar de Nederlandse brigges van de marechaussee, die ze terug moest sturen; hij kon het niet, hij belde zijn chef in Den Haag en die kon het ook niet; hand in hand kwamen ze Nederland binnen — een broertje en zusje weggestuurd door een radeloze moeder — op weg naar Nederland dat nog veilig scheen.

Waar kwam het gerucht vandaan dat als een heidebrand heimelijk voortwoekerde door heel Duitsland en Oostenrijk en verder weg nog: naar Oost-Prusen en Riga — dat Nederland nog vluchtelingen toeliet. Het liep storm bij de Nederlandse ambassade in Berlijn; bij de Nederlandse consulaten in alle grote steden. Elke dag zaten de moeders met hun kinderen in de wachtkamer van de Nederlandse consul-generaal in Hamburg, baron Aartsen — en daar begon het verhaal van de kindertransporten van mevrouw Wijsmuller.

REDT DE KINDEREN

Mevrouw Wijsmuller was in 1922 getrouwd en toen ze in 1927 nog geen kinderen had zal ze waarschijnlijk tegen zichzelf gezegd hebben: en nou blijf je niet langer thuis zitten kniezen — doe es wat. Het werd sociaal werk; het werd de kinderbewaarplaats, het parkherstellingsoord en de huisverzorging. En als mevrouw Wijsmuller aan kinderbewaarplaats deed, dan zat ze niet alleen aan tafel als het bestuur vergaderde, — dan zat ze in de kinderbewaarplaats. En ze zat in het herstellingsoord en lichtte in de keuken de deksels van de pannen. En voor huisverzorging kwam ze thuis bij de mensen die verzorgd moesten worden; dan bracht ze een kind naar school als het nodig was; dan leegde ze een po als het nodig was; dan gaf ze een slonzige vrouw een donderpreek als het nodig was; dan bezorgde ze een moedeloze man een baantje als het nodig was; dan zorgde ze voor hulp — al moest ze er een dokter, een ambtenaar, een buurvrouw voor in de lurven pakken en erbij slepen.

Belangrijker dan dat was voor Truus Wijsmuller — een dochter van welgestelde ouders; gehuwd met de hoofdkassier en procuratiehouder van De Javasche Bank — dat ze in de grote stroom van het maatschappelijk gebeuren werd meegesleurd — en leerde zwemmen; ze zat

meteen middenin de eerste stroomversnelling: de crisis. Ze kende van huisuit de liberale bourgeoisie; binnen een paar jaar kende ze zoveel meer; ze kende de zeer rijken en de werklozen; de zeer deftigen en de asocialen; de arbeiders en de magistraten; politici en oproerigen; zeer beschaafden en dronken zwabbers; de lieve dames van de comités en de armoedzaaiers; ze vond ze allemaal één: mensen. Haar werkterrein was soms de salon met het zilver theeservies en soms de werkkamer van een wethouder; soms een maffe alkoof ergens driehoog achter en soms de lichte speelzaal van een crèche; het kale saaie kantoor van een sociaal ambtenaar en een warme vriendelijke huiskamer in een volksbuurt; de directiekamer van een of andere zaak waar ze kwam pleiten voor een man en het politiebureau waar ze kwam pleiten voor een kind; ze vond het allemaal één: de maatschappij.

Na 1927 begon alles te gebeuren en er was geen maatschappelijk probleem of ze leerde het kennen. In 1933 begon alles te gebeuren met de Joden; hoe kreeg ze daarmee te maken? Nu, na dertig jaar, schraapt ze in haar herinnering, want ze wil graag helpen dit verhaal te schrijven, maar ze vindt niet veel anders dan: ik kende zoveel mensen. Getraind als ze ten slotte is in tientallen comités en commissies, zegt ze zelfs: „U moet de namen noemen van mevrouw Kramarsky; een heel goeie vriendin, die aan alles heeft meegedaan; en mevrouw Van Lange, die ook kinderen heeft gehaald; en mevrouw Mees uit Rotterdam ook; en mevrouw Van Lennep van

Amsterdam; en dr. Eykman van de A.M.V.J.; en meneer Van Vliet; dat was een theoloog maar toch geen dominee; en mr. Van Lier, die toen gemeentesecretaris was; en mr. Tenkink in Den Haag van Justitie — die heeft nog nooit nee tegen me gezegd. Dan volgt nog een reeks namen en ten slotte komt ze bij: het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen. Ze was er geen lid van, maar ze kende iedereen; en dan is duidelijk dat het omgekeerd moest zijn: iedereen kende haar — en als er een karweitje viel op te knappen belde men Truus.

Het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen was in het begin een onderonsje en moest dat te lang blijven omdat de hulp aan de Joden in Duitsland niet groot-scheeps aangepakt mocht worden; te lang bleef die hulp onderlinge hulp aan toevallige relaties, aan familieleden, aan zakenvrienden over de grens.

In die jaren al kon mevrouw Wijsmuller soms ouders van Joodse vrienden in Amsterdam uit Duitsland halen, of kinderen van Joodse vrienden; of ooms en tantes en neefjes en nichtjes, hulp in individuele gevallen, klusjes. Het werd al anders toen eind 1938 de grens dichtging; toen Joodse kinderen langs de grens zwierven en ons land niet binnen mochten; toen begon het echte werk, al wist ze dat zelf nog niet toen ze op verzoek van het Comité eens ging kijken aan de grens: was het werkelijk waar dat in Limburg en in het Noorden de marechaussee de kinderen terugzond? Ze moest alleen maar gaan kijken; ze moest er in de auto van mevrouw Kramarsky heenrijden; eens praten met Joodse families in de grensstreken; eens praten met de commandanten van de

grensposten. Dat deed ze ook wel, maar toen ze dan dus zeker wist dat er kinderen rondzwierven langs de grens ging ze ze zoeken. Ze bonkte met de auto over smalle bos- en heidepaadjes; ze zal even sprakeloos van ontroering geweest zijn toen ze voor het eerst zo'n Joods kind zag: zigzag tussen de bomen wegvluchtend — schuw als een ree.

Wat voelt een klein meisje als ze een uit het nest gevallen vogeltje opraapt en de warmte en het kloppen van leven voelt in haar handpalm? — dat kan ze niet zeggen. En wat voelde mevrouw Wijsmuller toen ze een vluchtend kind naar zich toe gelokt had en er haar arm omheen legde? — ze zegt nu, na dertig jaar: ik heb dat joch in de auto gestopt half onder de bank en half onder m'n rokken; ik heb nog een plaid om me heen geslagen en toen: rijden. Ze werd een paar maal onderweg aangehouden, maar een dame is geen smokkelaar, en trouwens, men moet mevrouw Wijsmuller kennen om te begrijpen dat als zij in een auto zit met een plaid om d'r benen, dan zelfs geen grenswacht zegt: mag ik eens onder de bank kijken?

Kinderen die ze zo oppikte raakte ze kwijt aan het Joodse ziekenhuis of aan het 's Gravenhekje in Amsterdam, waar al meer illegale vluchtelingen zaten; het Comité had invloed genoeg om zo'n zaakje in orde te smoezen. Behalve dan het zaakje van een dertienjarig snuitertje dat uit Polen afkomstig was en alleen Pools en Jiddisch sprak; en nogal onwillig was toen hij onder de bank moest. Ze bracht hem in Amsterdam bij Walter

Loeb, die eens minister van Hessen geweest was. „Waarom sturen jullie een goj?” was het eerste wat de jongen vroeg, „en dan nog zo'n schlemiel? — weet dat mens niet dat Poolse Joden niet naar Amsterdam maar naar Antwerpen moeten; geef mij maar een tientje dan ga ik alleen; met die goj kom ik er niet.” Hij kreeg z'n tientje en stuurde uit Antwerpen een prentbriefkaartje aan mevrouw Wijsmuller om te berichten dat hij was aangekomen en verder wilde naar Amerika. Hij zal er zeker gekomen zijn.

Haar eerste transport van kinderen kreeg mevrouw Wijsmuller volkomen onverwacht. Ze had in het tehuis van het Joodse Comité op het Oosteinde een brief te lezen gekregen die een Nederlandse Joodse familie had ontvangen van relaties in Hamburg; een alarmerende brief: babies, een tweeling van nog geen zes maanden, zouden zijn mishandeld door de Gestapo die in de Kristallnacht in de wijk Alster had huisgehouden. Mevrouw Wijsmuller belde de heer Tenkink van Justitie — die nooit nee zei — en kreeg vergunning die babies te gaan halen; ze vertrok diezelfde avond; ze stond de volgende morgen om half zes op de stoep van een zeer welgestelde familie in de Alster. Ze belde en belde nog eens en toen ze voor de derde maal gebeld had deed een nurse open; nurse was nog wat slaperig en begreep er niets van toen een wildvreemd mens op de stoep eiste dat ze de tweeling te zien zou krijgen. Er was wel een tweeling maar die was niet te bezichtigen; mevrouw trouwens ook niet voor 's morgens tien uur — en nurse

wilde de deur dichtdoen, maar mevrouw Wijsmuller pootte haar hak voor de drempel. Ze ging goed tekeer, tot nurse mevrouw ging wekken; tot nurse kwam zeggen dat mevrouw inderdaad een brief naar Nederland geschreven had, dat mevrouw al in het bad zat en haar straks te woord zou staan. Mevrouw kwam bekennen dat wat in haar brief stond niet waar was, dat ze had overdreven, maar dat ze het uit angst had gedaan. Men moet heel lang getraind zijn in sociaal werk om zo iets te kunnen wisselen; Truus Wijsmuller kon het: mevrouw kreeg een schrobbering die haar ervan overtuigde dat een zo bange moeder geen veilige oppas was voor twee dochtertjes in een Hamburg waar ten slotte werkelijk had kunnen gebeuren wat zij in haar angst verzonnen had; diezelfde dag nog reisde nurse met de babietjes naar Bazel. Want mevrouw Wijsmuller dacht er niet aan de inreisvergunning die mr. Tenkink haar had gegeven voor twee mishandelde babies te besteden aan twee gezonde babies; een kwestie van goed beleid; een karaktertrekje dat al haar activiteiten later kenmerkte: ze heeft nooit iemand genept.

Intussen zat ze in Hamburg; ze was zelfs gekleed op Hamburg: ze droeg een marineblauw mantelpakje met een fijn streepje; ze had marineblauwe pumps aan en witte handschoenen; ze had gevoel voor theater; als ze naar Hamburg moest dan in marineblauw. En met een grote hoed op; ze was — en is — er heilig van overtuigd dat ze mannen en desnoods de Gestapo kon imponeren als ze een grote hoed droeg; ze heeft nooit ongelijk gekregen.

Intussen stond ze in Hamburg; ze zocht in haar tas het adres van de Nederlandse consul-generaal, baron Aartsen; ze ging er toch maar even heen, al had ze hem dan niet meer nodig voor de tweeling. Toen ze hem zag bleek hij precies zoals een baron moest zijn: een vriendelijke nog niet oude aristocraat met nog grijs haar ook; dat hij ook nog precies was zoals een diplomaat moest zijn merkte ze later pas.

„Bent u daar eindelijk?” zei hij bij wijze van begroeting.

„Hoezo?” vroeg mevrouw Wijsmuller.

„Ik heb op u gewacht,” zei baron Aartsen.

„Wist u dan dat ik zou komen?” vroeg ze.

„Nee,” zei hij, „maar het werd tijd dat er eens een vrouw uit Nederland kwam om zich te bemoeien met wat hier aan de hand is.”

Hij nam haar mee naar de kanselarij en in de wachtkamer zaten ze, zoals ze er elke dag al weken achtereen zaten: Joodse moeders met hun kinderen die gered moesten worden, die over de grens moesten naar het veilige Holland.

„Hebt u visa voor ze?” vroeg mevrouw Wijsmuller.

„Nee,” zei hij, „als ik die had, had ik u niet nodig.”

Op dat moment nam mevrouw Wijsmuller een besluit: ze zou kinderen over de grens brengen — hoe dan ook. En alsof dat gewoon was, alsof hij niet wist dat de grens gesloten was, stelde baron Aartsen haar voor aan de moeders: mevrouw Wijsmuller uit Amsterdam, ze komt kinderen halen.

Ze kreeg zes kinderen mee; vijf jongens en een meisje,

leeftijd van elf tot dertien jaar, Baron Aartsen liet bij de Gestapo een papiertje halen waarop stond dat ze reizen mochten, hij liet zeven spoorkaartjes kopen, eerste klas en mevrouw Wijsmuller die in zoveel comités geleerd had dat elk dubbeltje omgekeerd moest worden vond dat zonde; hij haalde er een spoorboekje bij en zei dat ze om kwart voor drie moest vertrekken; dat ze moest overstappen in Osnabrück maar dat daar een coupé voor haar gereserveerd zou zijn in de trein die uit Berlijn kwam en rechtstreeks doorging naar Deventer; hij bracht haar naar het station en zei tot ziens.

Ze kon niet veel praten met de kinderen; ze waren bang; ze deden geen mond open. En zij zelf zat zich te verknoersen om de sof die ze zich op de hals gehaald had! Als een consul-generaal geen kind over de grens kon krijgen hoe kon zij dat dan? Het enige wat ze zich verder van de reis herinnert is dat een van de jongens zo verdrietig was omdat hij de ring had verloren die hij van zijn vader had gekregen op zijn bar-mitswah.

In Osnabrück bleek een coupé gereserveerd, twee zelfs: in de ene zat prinses Juliana met bij zich het prinsesje Beatrix dat ze oma Armgard was gaan laten zien op haar landgoed Wonoboso in Silezië; in de coupé van de prinses zat verder baron Van Dedel; in de coupé ernaast de zes Joodse kinderen en mevrouw Wijsmuller. Ze vermoedde al opzet van baron Aartsen, maar ze begreep nog niet wat prinses Juliana te maken kon hebben met dit clandestiene kindertransport.

In Bentheim had ze even moeilijkheden met de Duitse douane; iedereen die deviezen-arm Duitsland verliet

mocht tien mark inwisselen aan de grens en de zes Joodse kinderen hadden dus ook ieder tien mark bij zich, want baron Aartsen had aan alles gedacht. Mevrouw Wijsmuller ging dus zestig mark wisselen.

„Voor wie?” vroeg de douane.

„Voor de kinderen,” zei ze.

„Uw kinderen?” vroeg de douane.

„Nee, Joodse kinderen,” zei ze.

„Judenkinder brauchen kein Geld,” snauwde de douane, maar hij kreeg toch niet de kans mevrouw Wijsmuller de zestig mark afhandig te maken: ze kocht er een spoorkaartje voor naar Berlijn — en wisselde dit later in op het station in Amsterdam: ze vond dat elk kind en zeker een Jodenkind minstens een paar gulden moest hebben, als het alleen de wereld introk.

In Bentheim stapte Nederlandse grenswacht in de trein omdat deze speciale trein niet zou stoppen in Oldenzaal maar door zou gaan naar Deventer; daar had baron Aartsen ook op gerekend: Deventer is al een stuk verder en veiliger Nederland in. Maar de grenswacht had instructies: de grens was dicht voor illegale Joodse kinderen en dat zeiden ze ook: „U zult in Deventer moeten uitstappen; dan moeten de kinderen terug.”

Ze ging niet soebatten bij mannen die ten slotte niet anders deden dan hun instructies volgen; ze deed iets volkomen onverwachts: ze stond op en klapte in haar handen en zei: „Kinderen, ga mee in het toilet je handen wassen en dan moet je je haar kammen zodat je er netjes uitziet, want hiernaast zit prinses Juliana en die gaan we vragen of deze twee mannen jullie terug mogen

sturen." Ze dacht aan alles; ze dacht er zelfs aan dat het zaterdag was en dat dit orthodox-joodse kinderen waren; ze zei erbij: „Handen wassen mag, de zon is al onder, het is geen sabbath meer.”

Ze hadden hun instructies maar ze waren ten slotte als Nederlandse ambtenaren niet getraind in het Befehl ist Befehl, en hier stond een vechtlustige vrouw met om zich heen háár kinderen, en ze wees hen aan met een beschuldigende vinger: *deze twee mannen*.

„Wacht u eens even,” zeiden ze beduusd.

„Hup, handen wassen,” zei ze.

„Dat kunt u niet doen,” zeiden ze.

„Dat kan ik wel doen,” zei ze.

De kinderen schoven gehoorzaam de gang in om hun handen te gaan wassen en zij zelf zocht in haar tasje naar een kam om hun haren te kammen; en die twee grenswachters voelden dat ze het doen zou: de coupé van prinses Juliana binnengaan met die zes kinderen; dat ze het doen zou: zich omdraaien en dan nog eens met een beschuldigende vinger naar hen wijzen en zeggen: *deze twee mannen*.

Ze had gevoel voor theater; ze wist ook wanneer de climax afbrak; ze hield de kam nog in haar hand klaar, maar ze begon al aan de onderhandeling. „Deze kinderen,” zei ze, „gaan mee naar Amsterdam, daar breng ik ze naar het Joodse ziekenhuis.” Ze aarzelden nog — maar ze had nog een troef: „Het is nu zaterdag,” zei ze, „alles is dicht in Den Haag dus u kunt niet eens instructies krijgen; morgen ook niet want dan is het zondag, maar maandag bel ik direct mr. Tenkink en die zegt nooit nee

tegen mij." Ze waren al blij dat ze een naam hoorden die ze óók kenden: mr. Tenkink van Justitie — en dat er over prinses Juliana niet meer gesproken werd. Ze knikten en deden een stapje op zij om de kinderen door te laten die met schone handen terugkwamen — en nog net voor ze de deur dichtschoven en doorliepen zagen ze dat mevrouw Wijsmuller toch de kinderen hun haar maar kamde — voor alle zekerheid. En de trein reed over de grens en stopte in Deventer en reed verder, met het eerste transport: zes Joodse kinderen. En in de coupé ernaast zat, met haar kind in een reiswiegje naast zich, prinses Juliana — en wist van niets.

OM 10.000 KINDEREN

Hoe redt men tienduizend kinderen? — een absurde vraag; een dokter kan een enkel kind redden door een verfijnde operatie; een haringman kan een kind redden door het na te springen als het spelend van de wallekant te water geraakt is; een strandbrigade kan twee kinderen redden die in zee zijn afgedreven op een luchtbed waarmee ze in de golven speelden; een team van de Unicef kan een luchtbrug voor voedsel organiseren naar Kongo als de kinderen er verhongeren; een medisch team van het Rode Kruis kan een veldlazaret inrichten in Marokko als er een aardbeving is geweest die vele slachtoffers eiste; dan nog kan men niet beschrijven hoe de kinderen gered worden; men kan niet bevroeden hoe een chirurg erin slaagt zichzelf zo uit te schakelen dat hij een feilloos instrument van de wetenschap wordt — en men weet niet of hij niet intussen achter zijn tanden wanhopig een gebed herhaalt en herhaalt; al evenmin hoort men de vloek van zo'n haringman die op het moment van zijn sprong vervuld is van het machtigste gevoel dat de mens kent: naastenliefde; men kent ook de mensen niet die in groter verband werken; men ziet een foto van een stoere Rode Kruis-soldaat die een schep pap giet in het conservenblikje dat een schuw negerjongetje met beide handjes ophoudt — maar herkent niet in zijn ietwat

schaapachtige grinnik de juichende vreugde dat hij dit doen mag: pap uitdelen; men ziet op een televisiescherm hoe een reddingsploeg van jonge mannen over het puin van een verwoeste stad kruipt en hoe ze met bebloede handen wroeten tussen de stenen en de brokken kalk — en trilt niet mee met die drift heviger dan die van een gouddelver; hoe redt men kinderen is een absurde vraag. Hoe redt men tienduizend kinderen? — hoe absurd is dan deze vraag, nog afgezien van het onvoorstelbare dat deze Joodse kinderen niet gered moesten worden omdat het toeval van een ongeluk of van een natuurramp hen trof: dat ene spelende kind van alle tienduizenden kinderen — de kinderen van dat ene dorp van alle tienduizenden dorpen, maar van de moedwil van volwassenen die deze kinderen met moord bedreigden; nog afgezien ook van het diep beschamende van het getal zelf: er mochten tienduizend kinderen gered worden — meer niet. Hoe redt men dan tienduizend kinderen?

Niemand kan er een antwoord op geven, — ook mevrouw Wijsmuller niet, al heeft ze ze gered. Ze kan er geen antwoord op geven en als ze het toch probeert wekt ze misverstanden; men heeft haar verweten dat ze die kinderen gered heeft omdat ze het een sport vond; men heeft in haar alleen willen zien de vrouw die zakelijk succes op zakelijk succes stapelde of de vrouw wier eerzucht het was de grootste mond te mogen hebben in damescomités; wie het wat romantischer zien vonden haar een vrouw die zich heerlijk kon uitleven in avonturen in het genre van spionage: opwindend van gevaar

en zelfs soms een beetje van erotiek. Waarom haar dat dan verweten moet worden is onduidelijk, tenzij er jaloezie in het spel is om die opwinding van gevaar en dat pietsje romantiek en het avontuur dat zij wel en de thuiszittende dames niet beleefden. Maar laten we die dames niets verwijten; wij zelf hebben toen mevrouw Wijsmuller ons vertelde hoe ze de kinderen gered had — in januari hebben we zeventien transporten gehad van elk honderdvijftig kinderen; dat ging over Bentheim; later kwamen ze van Berlijn, over Oldenzaal; de trein reed dan meteen door naar Hoek van Holland, waar de boot naar Engeland dan klaarlag — wij zelf hebben toen gedacht: goeie God, dat mens praat erover of ze Edammer kaasjes vervoerde. En pas toen we zagen dat ze middenin een relaas dat wel een spoorboekje leek zachtjes begon te huilen trof ons het onredelijke en onrechtvaardige van de vraag: *hoe* redde ze tienduizend kinderen.

Ze heeft ze gered en ze heeft toen althans op elke vraag vliegensvlug een antwoord bedacht. Met die eerste zes kinderen kwam ze aan de grens en op de vraag: hebt u visa? vond ze dit antwoord: ga je handen wassen en dan zal ik jullie haar kammen — het was het goede antwoord. Ze kwam met die kinderen in Amsterdam, waar haar man en haar trouwe hulp Cietje Hackmann haar van het station kwamen halen, want ze zou immers twee babies bij zich hebben, — en wat doet men dan als het vijf jongens en een meisje van dertien zijn? Ze propte ze in een taxi en reed ermee naar dokter Groeneveld in de Jan Luykenstraat; daar hebben toen de dames ver-

gaderd en naar links en rechts opgebeld tot het lukte ze voorlopig te mogen huisvesten in het Joodse ziekenhuis op de Nieuwe Keizersgracht. Dat was zondag en op maandag ging ze naar Den Haag met mevrouw Groeneveld en de heer Van Vliet van de A.M.V.J. om er op het Ministerie van Justitie in orde te maken dat die kinderen blijven mochten. Ze vroegen het mr. Tenkink — die nooit nee zei. En toen hij dus ja had gezegd, vertelde ze hem meteen wat baron Aartsen haar in Hamburg verteld had: twee weken vóór de Kristallnacht van 18 november had een troep S.S.-ers in Koningsbergen het weeshuis van de Joodse gemeente in brand gestoken en de dertig meisjes en jongens waren zo uit hun bed de straat opgevlucht — in pyjamaatjes, zei ze, en op hun blote voetjes in een dik pak sneeuw, want zo vertelt een vrouw dat. In Koningsbergen in Oost-Pruisen, dat het excuus moest leveren voor Hitlers wereldoorlog, verkeerden de nazi's in opperste razernij: geen kind was er veilig en het bestuur van het weeshuis besloot daarom deze dertig kinderen naar het Westen te zenden — naar Nederland, dat tot zo ver weg naar het oosten de naam had een oase van veiligheid te zijn. De kinderen kwamen tot Hamburg en laat het de Hamburgers tot eer strekken dat in hun stad, die sinds eeuwen in de haven een venster had op de wereld buiten Duitsland, mensen werden gevonden die deze kinderen wilden huisvesten; Arische mensen, om in het jargon van de nazi's te spreken; Arische mensen die deze kinderen niet zouden mogen houden omdat het Joodse kinderen waren, — en ook die Hamburgers hadden aan Nederland gedacht en waren

bij de consul-generaal, baron Aartsen, komen vragen of hij voor verder vervoer kon zorgen. Hij zal dat zeker gemeld hebben aan zijn superieuren van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, en daar kwamen dertig argeloze kinderen terecht in een archiefmap die met groene bandjes werd dichtgeknoopt. Mevrouw Wijsmuller pleitte voor hen bij mr. Tenkink, die nooit nee zei; ze vroeg ook voor hen toegang in Nederland — en hij zei weer ja.

Als maar iemand ja gezegd had, konden de dames van de comités blijmoedig aan het werk gaan; ze beredden eigenlijk het vluchtelingenvraagstuk zoals ze hun huishoudens beredden: de kindertjes moesten in het bad, de bedjes moesten worden opgemaakt, dan waren er boodschappen te doen en voor de maaltijd moest gezorgd — maar dan alles in het groot: de G.G.D. zorgde voor quarantainebarakken op Zeeburg, het Kindercomité voor de rest; en Truus zou de logeetjes gaan afhalen; dit keer met mevrouw Van Lange. Het werd het eerste echte transport: georganiseerd door de Joodse leiders in Duitsland, tot aan de grens; het enige opvallende was wellicht dat deze kinderen 's nachts moesten reizen, hetgeen mevrouw Wijsmuller en mevrouw Van Lange dwong tot een nachtje-over in Bentheim. Het werd me het nachtje wel, en dat voor twee dames die gewend waren goed geregeld te reizen: ze hadden tevoren een kamer besteld in Kaiserhof. En daar kwamen ze dan in Kaiserhof, 's avonds, middenin de luidruchtige bierlol van de plaatselijke S.S. Ze bestelden een schnitzel en werden bediend door de hotelhouder zelf — die zijn

dienstertjes al achter slot en grendel had. Mevrouw Wijsmuller was destijds tweeënveertig jaar, — maar mevrouw Van Lange was jonger, en zo dronken waren de S.S.-ers nog niet of ze hadden ook nog belangstelling voor wat anders dan hun bierpul: vrouwelijk schoon. Wat een mooie film-scène zit er eigenlijk in: zo'n keurige altdeutsche donkerglanzende eikehouten gelagkamer en aan een tafeltje in het midden twee dames, waarvan er één, de oudste, kwaad kijkt, en de ander, de jongste, bevend maar toch met precieuze gebaartjes stukjes schnitzel zit af te snijden — en rondom die meute beluste hufters; zo'n scène dan overspoeld met weke Duitse dansmuziek: Ach, Fräulein Klara, ich hab' Sie tanzen geseh'n. En jawel hoor, — daar komt Curd Jürgens in z'n jonge jaren al overeind, loopt ietwat onzeker maar toch met de schouders naar achter naar dat tafeltje in het midden, knoert z'n hakken tegen mekaar, buigt en weet nog net te voorkomen dat z'n hoofd in de platte schaal met schnitzel-jus terechtkomt; heft de arm in een toepasselijke Germaanse groet en zegt: „Mutti, darf ich Ihre Tochter zum Tanz führen.“ „Nee,” zei ze.

De hotelhouder bracht de dames in veiligheid op hun kamer; de S.S. bleef doorfeesten in de gelagkamer en stond om vier uur in de nacht te brullen op een platje onder het raam van de dames, die dan ook het licht niet durfden aansteken; ze kleedden zich in het donker aan, want ze moesten om vijf uur op het station zijn om de kinderen uit Hamburg over te nemen van de Joodse begeleiders. Met die dertig kinderen — orthodoxe kinderen

en dus herkenbaar aan hun slaaplokjes, hun hoedjes — betrokken de dames een kale koude wachtkamer: ze moesten tot negen uur wachten op een doorgaande trein. En voor negen uur verschenen op het perron de Bentheimse S.S.-ers en herkenden Mutti en haar schone dochter.

Maar aan het station Oldenzaal hielden ze hen uit pesterij vast tot drie uur 's middags eer ze konden vertrekken.

En dat was dan een avontuur van mevrouw Wijsmuller; zo weinig aantrekkelijk dat men alleen kan begrijpen dat ze met de transporten is doorgegaan, als men zich poogt voor te stellen dat wat zij niet kan vertellen en wij niet beschrijven kunnen: die tien uur, van vijf uur 's morgens tot drie uur 's middags, in kale koude wachtkamers met dertig kinderen: de weesjes die in Koningsbergen 's nachts uit een brandend gebouw waren gevluht, in hun pyjamaatjes, en met hun blote voetjes in een dik pak sneeuw.

Veel van wat die damescomités bedisselden in Nederland is langs mevrouw Wijsmuller heengegaan: bij voorbeeld het zoeken van onderdak. Voor die dertig kinderen was de quarantaine op Zeeburg geopend; later gingen ze naar tehuizen in Wijk aan Zee en Driebergen. Zij bracht de kinderen, maar vóór ze wist hoe ze heetten was ze ze al kwijt. En trouwens, een paar dagen later al zat ze middenin groter werk: de transporten van de tienduizend kinderen die naar Engeland mochten. Ze wist van niets toen ze op 2 december 's middags werd

opgebeld of ze even bij de bankier Loeb wilde komen praten met het comité; een van de aanwezigen kende ze zelfs niet, maar hij werd haar voorgesteld: dit is professor Norman Bentwich, hij heeft van de Engelse regering toestemming om tienduizend kinderen uit Duitsland te halen maar hij kan ze er niet krijgen. Ze is dan al het werkpaard geworden: zou jij er even heen willen gaan om met dr. Eichmann te praten en van hem toestemming los te peuteren voor die tienduizend kinderen om Duitsland te verlaten? Ze was al zozeer het werkpaard dat er maar even met de tong geklakt hoefde te worden en ze liep. 's Middags leerde ze professor Bentwich kennen en 's avonds zat ze om zijn kinderen te halen in Berlijn op het vliegveld te wachten op doorreis naar Wenen; ze moest bij dr. Adolf Eichmann zijn.

Als ze nu in haar oude aantekeningen grabbelt, dan komt daar een Adolf Eichmann uit te voorschijn die toen nog niemand kende — en die in dat hele proces in Jeruzalem waar toch de beste juristen hem hebben ondervraagd en geroutineerde misdaad-verslaggevers hem hebben bekeken zo griezellig onkenbaar gebleven is. Toen — en zelfs nog lang na de oorlog — meende men dat hij Eichner heette; wie dan wel ontdekt hadden dat hij Eichmann was, noemden hem Karl; en zelfs wie dan wisten dat hij Adolf Eichmann was noemden hem Herr Doktor en dat liet hij zich aanleunen, want ten slotte mocht hij er zich op verheffen dat van alle rassische S.S.-ers hij de enige was die een zekere studie gemaakt

had van zijn onderwerp: de Joden; misschien zit in dat feit dat hij zich Herr Doktor liet noemen wel zijn geheim; misschien was hij, meer dan de S.S.-Streber, meer dan de kille ambtenaar, meer dan de sadist, de jammerlijk mislukte halfgeleerde; een corrupte wetenschapsman die knoeide met zijn onderwerp; te klein om zijn onderwerp te begrijpen, moest hij het vernietigen.

Ze wist wel dat ze in Wenen moest zijn, maar de K.L.M. had toen nog geen dienst op Wenen; ze moest 's nachts met de Lufthansa door. Ze had maar een klein koffertje bij zich; ze reisde meestal met niet veel meer dan wat schoon goed en een tandenborstel, behalve dan toen ze later ging reizen met een paar ton bagage: voedsel en medicamenten. Logeren deed ze in hotels die pasten bij haar opdracht; ze heeft eens best geslapen in een bordeel, maar in Wenen zou ze te maken krijgen met Herr Doktor Eichmann en dus liet ze zich naar de Ring rijden en zich afzetten in Hotel Neue Bristol. Ze stapte er middenin de welwillende opgeruimdheid waarvoor Wenen zo beroemd is; het was nog vroeg in de morgen, maar iedereen was toch al een en al glimlach — en ze was meteen in. Ze was zo in, dat toen een charmante knappe man haar een rammelende bus voorhield en vroeg om een schellinkje voor de kinderen, ze dadelijk haar beursje greep. Wat leuk, zei ze, — ik ben hier ook voor kinderen, — voor Joodse kinderen. Weg was de glimlach.

Overal in Wenen rammelden de bussen van het Win-

terhilfswerk — de grootste nep die ooit gepresenteerd werd onder het mom van liefdadigheid; gepresenteerd dan door niemand minder dan Hitler en Goering en Goebbels zelf —, zodat nooit iemand z'n vinger heeft durven opsteken om te vragen waar de centen bleven. Heel de oorlog door hebben zaterdags de Winterhulfe-bussen gerammeld en wie niet gaf kon op z'n donder krijgen. Maar dit was de eerste keer dat mevrouw Wijsmuller de bussen hoorde rammelen; heel Wenen was een en al weldadigheid; ministers uit Berlijn en zelfs uit Rome liepen er op straat te rammelen; beroemde acteurs en actrices: Zarah Leander, Marika Röck, Paula Wesseley, Hans Albers, Heinz Rühmann, Hans Moser — ze verkochten hun liefste of hun manlijkste of hun lolligste glimlach voor een schellinkje; en daar liep dan mevrouw Wijsmuller door Wenen te dolen en gaf niets. Ze had er zelfs een kwaad geweten van, want het was de zaterdag voor Sinterklaas.

Ze moest naar het Zweiten Bezirk: de Jodenwijk, om er kennis te maken met de leiders van de Kultusgemeinde; ze wist al dat alle Joodse zaken in Duitsland en Oostenrijk geregeld moesten worden door de vooraanstaande Joden zelf; geen Duitser zou immers een hand uitsteken om Joodse kinderen te redden. Ze wachtte tot na zonsondergang; dan zou de sabbat voorbij zijn; intussen zwierf ze om de Jodenwijk heen: ze kon er niet in, omdat alle straten waren afgezet met touwen. Ze kwam er toch en ze ontdekte waarom die wijk was afgezet: de Joden mochten die dag niet op straat in verband met de Winterhulfe-collecte.

Ze mocht er niet lopen en ze werd gearresteerd toen ze de met touwen afgezette wijk verliet; naar een Polizeirevier werd ze gebracht; een politieposthuis, waar ze in een cel werd geduwd en opgesloten. Ze zat er lange tijd stil op haar brits, want zo'n mannetjesputter was ze niet of ze was overbluft, ze zat stil op haar brits en zocht in haar gedachten wanhopig naar wat troost; ze bedacht hoe de dag begonnen was: in blijmoedig Wenen waar iedereen glimlachte en waar dames en heren van het slag dat ze toch goed kende: nette en welgestelde mensen, met collectebussen rammelden: für die Kinder — voor de kindertjes. En voor de kindertjes was ze naar Wenen gekomen: om tienduizend kinderen die gered moesten worden; ze wist nu met hoeveel spoed!

Ze stond op van haar brits, ze balde haar vuisten, ze bonkte op de deur; ze schreeuwde dat ze eruit wilde. En achter die deur zat een wachtmeester van de Schupo, die niet voor het eerst iemand op een celdeur hoorde bonken, niet voor het eerst iemand hoorde schreeuwen dat ze eruit wilde; hij keek geërgerd op van z'n krantje en riep: „Hou je smoel.” Dat hielp al meestal; het hielp dit keer niet. Ze bonkte en schopte tegen de deur; ze gilte, ze brulde dat ze eruit wilde; hij stond verveeld op om die deur open te doen; hij zou haar een lel verkopen — dan zou het wel stil zijn. Maar zodra hij die deur opendeed stond ze buiten: niet een bange vrouw, niet een hysterica die hij met twee, drie kletsen tot zachtjes snikken kon doen bedaren; ze was ook niet alleen maar woedend, ze wist precies wat ze zeggen wilde en ze sloeg

precies de goeie toon aan die hij verstond; ze gaf 'm gewoon op z'n donder. En ze zei precies dat waarvoor alle nazi's voor de oorlog en in de oorlog en na de oorlog bang waren: dat ze zou zorgen dat in alle kranten in het buitenland zou staan wat er in Wenen gebeurde. „En nu wil ik je chef spreken,” zei ze, en dat ging hij melden. En weer bleek dat feilloze gevoel voor het rijpe moment: tegen de politie-commandant hoefde ze niet meer te keer te gaan, hem kon ze overreden.

Hij beloofde voor haar een afspraak te zullen maken met Herr Doktor Eichmann; hij zou haar opbellen in hotel Neue Bristol. Hij deed het ook en meldde dat Eichmann haar zou ontvangen maandagochtend om half tien, in de Prinz Eugenstrasse in het paleis van wie destijds in zekere zin de ongekroonde koning van de Joden was, baron Rothschild; Eichmann had diens plaats ingenomen.

Elke man is maar kleintjes voor de rechter; de handige inbreker stumpert met zijn antwoorden; de geweldenaar jammert dat hij geen mug kwaad kan doen; de geslepen zwendelaar staat te janken dat hij zo'n nare jeugd gehad heeft; Eichmann heeft zichzelf voor de rechter van Israël verootmoedigd, zichzelf geminimaliseerd tot een klerkje; hij heeft bang staan liegen, hij heeft zich beklaagd dat hij door Hausner murw gepraat werd, hij heeft een standje van de rechters met gebogen hoofd in ontvangst genomen; elke man is kleintjes voor zijn rechters. En elke man is dan waarheidsgetrouw wat hij is; Eichmann was de kleine man die hij nu lijkt — maar mevrouw Wijs-

muller heeft hem ontmoet toen hij speelde groot te zijn.

Ze ging die maandagochtend naar het opgegeven adres; de straat lag vol lijken van Joden die er in een lange rij gestaan hadden om zich te melden voor emigratie; de S.S. was er met zware auto's op ingereden, met de bumpers en de laadbakken hadden ze de Joden tegen de muur verpletterd, wie ontsnapten werden achterna-gezeten en neergeknuppeld. Met verpletterd onderlijf, met gebroken ledematen, met bloedende hoofdwonden lagen ze op straat en de S.S.-ers sprongen uit hun auto's met stokken en stukken gereedschap in de hand om de aan hun voeten wegkronkelende mensen de hersens in te slaan.

Ze was diep geschokt. Zeker, ze had wel gelezen over wat er gebeurd was in de Kristallnacht een halve maand geleden, maar het is iets anders zelf te zien hoe een pogrom woedt; zelf te zien hoe een mens, hoe tientallen mensen worden vernield, verpletterd, kapot geranseld. Moest zij, zo'n dame van een comité, naar Wenen komen om zich ter plaatse: middenin de pogrom, te verzetten tegen het geweld?

Ze was keurig op tijd, ze werd even keurig meteen door een S.S.-er meegenomen de brede marmeren gang door tot voor twee rijk beschilderde deuren; hij wierp ze open, klikte met de hakken en meldde: Frau Wijsmuller, Herr Sturbannführer. Ze kwam niet onder de indruk; ze heeft jaren later een be-roepssergeant die hard werkte aan de evacuatie van

hongerende kinderen uit Noord-Holland hardnekkig met kolonel aangesproken; ze heeft stiekem plezier gehad om de verwarring van de dames die hem tevoren gejjid en gejjoud hadden; en ze houdt nu nog vol dat ze die sergeant na de oorlog tot kolonel hadden moeten bombarderen; dat zou 'm ook nog hebben gescheeld in z'n pensioen. Of Sturmbannführer hoog was of niet wist ze niet; het kon haar ook niets schelen. Dat Eichmann zo graag de barse, stoere S.S.-officier uithing, die zelfs voor de rechters in Israël met nog een even ijdel krullend glimlachje zou verklaren: nou en of, edelachtbare, ik kon best tegen een borrel, — het is haar niet opgevallen. Dat hij haar als stadhouder van de overweldiger van Judea ontving in zijn troonzaal heeft ze niet ingezien; ze zag een tengere man achter een schrijfbureau. Dat hij op een podium zat vond ze idioot. Dat er naast hem een grote hond zat alsof er een leeuw had moeten zitten, vond ze niets bijzonders: gewoon een herder. Dat hij niet opstond om haar te begroeten vond ze onbeschoft. Dat hij haar snauwend zijn manlijke minachting voor een vrouw kenbaar maakte vond ze stom. Dat hij als grootinquisiteur een scherpe lamp op haar richtte vond ze hinderlijk, ze ging verzitten. Ze noemde hem wel Herr Doktor, omdat ze dacht dat hij een Herr Doktor was, maar toen hij quasi wetenschappelijk wilde vaststellen of ze Arisch was en eiste dat ze haar rokken op zou tillen, vond ze 'm een viezerd. En toen hij dan spottend het groot gebaar van zijn toestemming maakte, dacht ze: ik heb 'm. Hij speelde al zijn glansrollen voor een publiek dat hardnekkig bleef denken: gewoon een man. Wat voor een

man kon haar niet schelen; ze kwam voor de kinderen.

Ze stond aan het begin van een wijde schitterende zaal; aan het eind ervan lag een podium; op het podium stond een fraai empirebureau; achter dat bureau zat Eichmann. Ze liep meteen op hem toe, stak een hand uit en zei: „Goedemorgen, Herr Doktor.” Hij bleef zitten; hij wilde indruk maken. Ze zei: „Ik ben mevrouw Wijsmuller uit Amsterdam.” Hij bleef zwijgen, hij wachtte tot het tot haar door zou dringen wie hij wel was. Ze zei: „Ik kom met u praten over het transport van tienduizend Joodse kinderen naar Engeland.” En toen was het genoeg; hij snauwde: „We zijn niet gewend met vrouwen te onderhandelen.” „O, dat is jammer,” zei ze, en ging zitten; ze moest opdonderen, zei hij, maar ze bleef zitten. Ze dacht intussen: wat mal dat die man helemaal in het zwart gekleed is; niemand wist toen nog dat hij de lijkbezorger van zes miljoen Joden zou worden. Hij bleef haar strak aankijken en zij had geduld. Hij stak een hand uit en vroeg: „Hebt u eigenlijk papieren, mevrouw?” „Hoezo,” zei ze, „ik kom alleen praten.” „Papieren uit Engeland,” zei hij vermoeid, „schema's of zo, machtiging dat u die kinderen over de grens krijgt.” „Gunst nee, Herr Doktor,” zei ze, „het ging allemaal zo overhaast.” Hij knikte en was vriendelijk alsof ze hem een beetje meelijwekkend voorkwam. „Wilt u uw handschoenen eens uittrekken,” vroeg hij, „mag ik uw handen eens zien; wilt u zo vriendelijk zijn en ook uw schoenen uittrekken; wilt u dan eens voor me gaan lopen en uw rokken tot boven uw knieën optrekken.” Ze wist hele-

maal niet dat S.S.-Wissenschaftler beweerden dat ze aan vingers en tenen, aan een of twee plooitjes in het ooglid, aan het neusbeentje en aan de oren feilloos konden vaststellen of iemand Jood was of niet; van deze quasi wetenschappelijke poespas zei ze zelf achteraf: „Ik dacht, ja, het gaat om de goeie zaak, ik zal het allemaal maar doen, maar vreemd vond ik het natuurlijk wel.” Toen ze weer zat, met d'r schoenen aan, zei hij hoofdschuddend: Ongelofelijk; so reinarisch und dann so verrückt; en toch niet goed snik. En toen belde hij en beval de S.S.-er aan de deur: laat de Jood Friedmann binnenkomen.

De heer Friedmann was lid van de Kultusgemeinde Wenen en vertegenwoordigde als zodanig de Weense Joodse organisaties bij het bureau van Eichmann: S.S.-Dienststelle IV; een organisatie-truc die de nazi's in staat stelde hun bevelen door te geven aan de Joden; geen Duitser zou immers een hand uitsteken voor de Joden, ze moesten zelfs hun eigen vernietiging regelen.

„Jood,” zei Eichmann, „ken je deze vrouw?”

„Nee,” zei de heer Friedmann.

„Mevrouw Wijsmuller,” zei Eichmann, „kent u deze Jood?”

„Nee,” zei mevrouw Wijsmuller.

Hij grinnikte: „Na, schön,” zei hij, „machen wir 'nen Witz; u krijgt zeshonderd kinderen; het is nu maandag. Jood, maak in orde dat die zeshonderd tegen het eind van de week vertrekken. Ze moeten zaterdagmiddag weg, mevrouw.” Hij had er nog even aan gedacht dat hij Joden kon pesten door hun kinderen op sabbat te laten

reizen. Ze bleef nog zitten, alsof ze nog wachtte; toen zei hij achteloos alsof hij een onbeduidend handeltje afsloot: „Als u dit lukt kunt u de rest ook krijgen.” Ze stond al; ze zou het liefst Friedmann een arm hebben gegeven en samen met hem zijn weggehuppeld, ze deed het niet; ze was zo'n keurige Hollandse mevrouw; ze zei tegen een stom verbaasde Eichmann: „Als u in Amsterdam bent, komt u dan eens een kopje koffie drinken.” Hij is nooit geweest; later heeft men in Neurenberg mevrouw Wijsmuller foto's getoond en gevraagd of ze Eichmann kon identificeren; dat kon ze niet; ze heeft hem ook niet herkend van de foto's van Eichmann in zijn glazen kooi; op de vraag: „Hoe was hij?” haalde ze onverschillig de schouders op. „Ach, gewoon,” zei ze; ze heeft niet zo erg op hem gelet.

Ze liep op straat met de heer Friedmann. „Wat gaan we doen, mevrouw,” vroeg hij radeloos. Ze wist best wat hij bedoelde; ze was alleen maar naar Wenen gestuurd om te praten en het was onmogelijk om met zeshonderd kinderen terug te komen. En toch was ze blij; ze had de kinderen. Ze bleef met hem op straat wandelen en praten; ze kreeg hem ten slotte zover dat hij meeging naar hotel Neue Bristol. Ze belde Londen op: mevrouw Lola Hahn-Warburg, die intussen bezoek had gehad van professor Norman Bentwich; ze zei: „Ik ben zondagavond met zeshonderd kinderen in Hoek van Holland.” Ze gaf toe dat dit geen manier van werken was; ze gaf toe dat zo iets onverwachts niet te organiseren was; ze gaf toe dat ze nog helemaal niets geregeld had met de

spoorwegen; ze gaf toe dat de Nederlandse regering er nog niets van wist; ze gaf toe dat ze zelfs niet wist hoe alles betaald moest worden; ze gaf alles toe — maar ze had zeshonderd kinderen. Een uur later belde mevrouw Hahn uit Londen terug en meldde dat zondag 11 december 1938 in Hoek van Holland de ‚Praag‘ klaar zou liggen; dat vijfhonderd kinderen naar Engeland mochten komen; honderd moest ze er dan maar in Nederland zien kwijt te raken. En dus belde ze het bureau van het Kindercomité, dat gehuisvest was in het gebouw van de Nederlandse Handelmaatschappij omdat mr. van Eeghen lid van het comité was; ze sprak met freule Van Lennep — die binnen een uur terugbelde dat de dames Praag en Boon in Den Haag voor onderdak zouden zorgen. Welk een troost en tegelijk welk een marteling moet het voor Friedmann geweest zijn dat aan te horen in de hall van hotel Neue Bristol; troost, te bemerken dat er in het buitenland zoveel bereidwilligheid was om voor de Joodse kinderen te zorgen; marteling, omdat hij wist dat toch het reddingswerk gelimiteerd zou zijn. Iets van die tragiek werd ook het deel van mevrouw Wijsmuller toen ze de volgende dag naar Berlijn ging en daar sprak met de Joodse leiders van de Kultusgemeinde; met tranen in hun ogen spraken ze van hun vreugde dat die kinderen uit Wenen gered zouden worden en stamelden beschroomd van hun teleurstelling dat zij geen kinderen mochten sturen. Ze beloofde hun dat ze de volgende dag al naar Nederland zou gaan om te pleiten ook voor de kinderen van Berlijn. Ze werkte en reisde als een bezetene; ze regelde met stationschefs in Wenen de reser-

vering van wagons en het aan- en afkoppelen; ze ging in Den Haag melden dat de kinderen zondag om half vier in Keulen aan zouden komen, zodat men zou kunnen zorgen voor een maaltijd, een bad en een bed. Ze besprak met de havenmeester in Hoek van Holland de embarkatie van de vijfhonderd kinderen op de ‚Praag‘. Ze kon niet weer oponthoud hebben aan de grens en daarom ging ze met haar man — na haar avontuur in Bentheim en Oldenzaal had ze toch wel liever haar man bij zich — naar Kleef en kreeg voor elkaar dat haar twee Duitse ambtenaren werden toegewezen, die ze zelf betalen moest per uur: anderhalf de een en twee mark de ander. Die ambtenaren ontmoette ze op het station Keulen-Zuid; ze deden de grenscontrole in de trein en stapten uit in Nijmegen; ieder met een flesje eau de cologne voor hun vrouw, van die aardige Hollandse mevrouw.

Intussen had de heer Friedmann in Wenen de zaak geregeld, met ontroerende zorg; hij had zelfs Fräulein Schwartz een paar maal met de kinderen laten eten om te zien of ze allemaal goede tafelmaniertjes hadden: die eerste paar honderd kinderen moesten immers een goede indruk maken in Engeland en Nederland. Het waren keurige kindertjes, zegt ze ernstig. Ze zegt ook: aan het station in Nijmegen stonden de heren Kramarsky en Flörsheim — twee bankiers — op het perron met dozen chocola. Ze zegt: het vreemde was dat die kinderen zelf voelden dat ze over de grens vrij waren en weer blij kinderen mochten zijn; ze wapperden met twaalfhonderd armpjes uit de raampjes om die repen chocola te be-

machtigen. Ze zegt het een beetje lam omdat dan ineens de spanning eruit is; alles klopte precies in Den Haag en in de Hoek. Maar ze zegt niets over de vrouw die op de kade stond toen de ‚Praag‘ langzaam wegvoer; ze zegt niets over de vrouw die daar stond te wuiven naar dat schip met een lege reling; het was hartstikke koud, zegt ze een beetje ruw; de kinderen waren meteen in bed gestopt; maar ze wuifde het toch na, dat schip waarop haar kinderen veilig waren.

OP HAAR PRAATSTOEL

Mevrouw Wijsmuller woont op de Nassaukade op een mooie etage, driehoog, met uitzicht op een mooi open stukje Amsterdam: de gracht, de brug, de brede straten op de viersprong, de Raampoort. Ze zit er voor het raam als ze thuis is met achter zich in de vensterbank potten met bloeiende planten; die bloeiende potplanten krijgt ze dan van die en dan van die; men stuurt haar geen boeketten, men stuurt haar levende planten. Ze woont op de Nassaukade op die etage sinds de dag van haar huwelijk; in de twee kamers die wij ervan kennen staan de aardige meubelen, ouderwets-makkelijke stoelen, lage sierlijke tafeltjes, glanzende kastjes die ze samen met haar man kocht toen ze nog verloofd met hem was; wat erbij gekomen is, is zo'n pot in de vensterbank, een ingelijste foto aan de muur met gebloemd behang, een bonbonschaaltje dat een presentje was; het behang zal eens als het verschoten was zijn overgeplakt met net zulk behang en de vitrages zullen eens na een schoonmaak zijn vervangen door net zulke vitrages; voor de rest is dit interieur van welgestelde bourgeoisie net zo als het op de dag van haar trouwen was; het is een zozeer vanzelfsprekend interieur dat we er, toen we er voor de tweede keer kwamen, zonder aarzelen gingen zitten in hetzelfde crapaudtje als waar we de eerste keer zaten;

Cietje bracht net zulke koffie, een beetje romige, als de eerste keer en mevrouw Wijsmuller zei precies hetzelfde wat ze de eerste keer zei: geef die man er een bonbon bij, snoepen is beter dan al dat roken; ze schoof niettemin een zilveren doosje met sigaretten naar ons toe. We hadden eigenlijk best tante tegen haar kunnen zeggen.

Zittend in die stoel voor het raam met de bloeiende planten in de vensterbank heeft ze ons alles verteld van de transporten van Joodse kinderen: uit Wenen, uit Berlijn, uit Frankfurt en Hamburg; later van Praag en Danzig en Riga; de tienduizend kinderen; of eigenlijk wat minder, want de limiet van tienduizend heeft ze net niet kunnen bereiken, dat heeft ze later ingehaald. Na dat eerste transport van zeshonderd kinderen belde mevrouw Lola Hahn-Warburg op en zei: „Dat was prachtig, hoor, die vijfhonderd zijn we al kwijt, maar maak die transporten asjeblijft niet groter dan honderdvijftig per keer.” Dat was redelijk en dat heeft ze dus ook gedaan, maar ze haalde dan ook elke week vier transporten. Ze had haast; niemand wist wanneer de oorlog zou uitbreken maar toch had ze haast; elke dag vrede was er één.

Van die tientallen transporten vertelde ze dan en we zullen het straks net zo door vertellen; een boeiend verhaal ofschoon ietwat verward; dat kan ook niet anders, ze kan na ruim twintig jaar niet meer precies weten op welke dag en welke datum ze in Keulen die vrouw ontmoette die zei dat ze kinderroof pleegde, of op welke boot van Harwich naar de Hoek ze kennismaakte met die oude heer die zei dat hij Deutsch heette, zei dat hij antiquair was, zei dat hij een huis had in Loosdrecht en

dat zij dat kon krijgen, met heel de inboedel en zelfs lepels en vorken en potten en pannen erbij, voor één gulden per jaar: om er zestig Joodse kinderen te huisvesten; ze hebben me erom uitgelachen in het comité, zegt ze vergenoegd, maar het was nog waar ook; Cietje, weet jij nog wanneer dat was; nee, dat weet Cietje ook niet meer, maar ze weet nog wel wanneer dat echtpaar uit Zuid-Afrika kwam om een kind uit te zoeken; dat was op 23 februari 1939, zegt Cietje beslist, op meneer z'n verjaardag.

Zo, een beetje verward, zullen we verder het verhaal vertellen, zo is het verhaal echt, zo is het boeiend; het mist alleen dat wat ze niet kan vertellen: hoe was het in de trein te zitten met honderdvijftig kinderen: vluchtelingetjes? Een vraag naar die kinderen stoort haar; lijkt haar pijn te doen; het waren er duizenden maar het waren voor haar duizend maal verdriet; duizend maal angst; duizend maal ogen waarin tranen beefden; duizend maal heimwee naar hun moeder, hun vader; duizend maal schrik als de deur van de coupé openging en zij er stond, met twee Duitsers; duizend maal een kind dat ze even zien mocht, even mocht helpen, en dat dan wegdreef alleen op een vlotje. Het was niet dat die kinderen voor haar alleen op lijsten stonden; lijsten die ze samen met de Duitse ambtenaren moest controleren; lijsten waarop ze ze later moest aanstrepen voor de verdeling; het bleven voor haar kinderen, maar ze heeft ze alleen die paar uren sporen mogen kennen: tussen Keulen en Hoek van Holland, tussen Bentheim en Utrecht. Ze

heeft van die kinderen niet veel meer gekend dan hun tragiek; ze zag hoogstens eens een vluchtig glimlachje als ze eens haar hand uitstak om het wangetje te aaien van een schuw in een hoekje weggekropen wezentje; als ze een tener meisje tegen zich aandrukte, als ze het niet laten kon even een tere kleuter op te tillen om op haar arm te laten dansen; als ze een al door heimwee verscheurde jongen even bemoedigend op de schouder klopte; als ze even haar werk uitstelde om mee te doen met een spelletje. Ze heeft ze liefgehad; ze heeft telkens honderdvijftig kinderen een paar uur liefgehad; dan moest ze weer afscheid nemen.

Hoe dan hebben die kinderen haar gezien? — ze hebben vol ontzag naar haar opgekeken; ze hebben haar bewonderd omdat ze zo onbevreesd was, hun kinderhart stroomde vol van dankbaarheid; en ze hebben harts-tochtelijk van haar gehouden. Dit schreef, vlak na de oorlog, een Joods meisje in *The Jewish Woman*:

Ik denk vaak aan mevrouw Wijsmuller en vraag me af wat er van haar geworden is. Ik heb voor het eerst van haar gehoord door de laatste vluchtelingen die in Engeland aankwamen uit Duitsland, vlak voor de oorlog uitbrak. Het was een groep van zestig kinderen, die nog uitreisvergunningen hadden gekregen in die koortsachtige dagen van augustus '39. De Nederlandse grens was gesloten, maar niet voor mevrouw Wijsmuller. Stuur de kinderen en laat de rest aan mij over, zei ze tegen iemand van het comité in Berlijn, toen hij haar opbelde. Toen de jongens en meisjes veilig

in Harwich aankwamen, schreeuwden de krantekoppen al het nieuws van de Duitse invasie in Polen — maar toen we de verschrikte kinderen ondervroegen konden ze over niets anders praten dan mevrouw Wijsmuller; zij had hen geholpen, zij had hen gered, zij had hun eten gegeven. Door al hun verhalen werd voor mij deze dappere en barmhartige Nederlandse vrouw een heroïsche gestalte.

Een paar maanden nadat de oorlog begonnen was, in februari 1940, verscheen er een vrouw op het Joodse kantoor in Londen waar ik werkte. Het was een grote forse vrouw; eenvoudig gekleed, in een grijs jersey mantelpakje en met een doekje om het hoofd gewonden. Ze had een huisvrouw kunnen zijn, die 's middags gaat winkelen. Ze glimlachte tegen de receptioniste en gaf haar naam op. Het was mevrouw Wijsmuller.

Haar stevige rechte gestalte straalde energie en vitaliteit uit, alsof ze onder stroom stond. Het kwaad en de ellende die ze van zo dichtbij gezien had schenen vrijwel geen sporen te hebben achtergelaten in het gezicht van deze levendige, gerijpte vrouw. In de maanden die volgden op het uitbreken van de oorlog hield ze nooit op overal heen te gaan waar werk verricht moest worden. Tot Holland ook overweldigd werd.

Ik was toen in Palestina en overal waar ik kwam en jongelui ontmoette van de Jeugd-Alyah groepen, vroegen bezorgde jongens en meisjes me: „Wat is er gebeurd met mevrouw Wijsmuller?” „Waar is ze?” Het ontstuitbare geweld van de nazi's had hun land,

hun huis, hun ouders overspoeld, — en nu ook het land van deze vriendin die zo vrij en zo onbevreesd was geweest. In een nederzetting in de Emek woonden een paar kinderen die door mevrouw Wijsmuller waren gered, op haar laatste reis naar Marseille. Eén verlegen klein meisje bedelde, toen ze hoorde dat ik mevrouw Wijsmuller ook gekend had, net zo lang tot ik die nacht in haar kamer kwam slapen. En als ik nu terugdenk aan mevrouw Wijsmuller, dan mengt zich in mijn gedachten de herinnering aan een hete nacht tijdens de chamsien en aan een verdrietige kinderstem uit het met een klamboe omhulde bed naast me. Die kinderstem praatte maar, praatte maar, niet echt tegen mij; zo maar. Zij was zo goed voor ze geweest. Zij had daar op de kade gestaan, vier uur lang, tot die laatste boot wegstoomde. Zij had zo erg gehuild toen ze van ons weg moest en wij huilden ook. We vroegen haar of ze met ons mee wilde naar Palestina en ze belofde dat ze zou komen. Maar nu nog niet, zei ze, zolang er nog Joodse kinderen lijden onder Hitler moet ik doorgaan met mijn werk.

Dat kinderstemmetje wankelde; ik dacht dat ze al sliep maar toen hoorde ik als een zucht die vraag komen: maar waar is mevrouw Wijsmuller nu?

DE TRANSPORTEN

Ze zit voor het raam met het hoge uitzicht over de Nassaukade en de brug en de Raampoort; af en toe dwaalt haar blik weg over de planten in de vensterbank heen, terwijl ze vertelt met haar wat ruwe stem, met wat opzettelijke onverschilligheid die ze soms niet kan handhaven, als een herinnering haar toch weer ontroert, dan wordt ze kwaad op zichzelf en gooit er even later een woord tussendoor dat men niet zou verwachten in deze kamer aan de nette Nassaukade en van deze vrouw die ten slotte lid is van zoveel nette damescomités en zelfs lid is van de nette gemeenteraad voor de nette VVD; ze zegt fel, „Ach, die kérel had zo'n rotsmoel,” of ze zegt, van een heel dure dame: „Dát wijf was gewoon een sekreet,” ze zegt dat soms kwajongensachtig uitdagend maar soms ook met plotseling weer opvlammende woede: ze heeft nogal wat vijanden — en ze gaat ze nog niet uit de weg. Ze zegt soms dingen die ze niet kan verantwoorden en die ze, grommend, zou moeten inslikken als een beledigde eens het lef zou hebben er een záák van te maken. Ze zegt soms ook argeloos dingen die haar zélf kunnen compromitteren in de ogen van hen voor wie de oorlog niet een privézaak geweest is zoals voor haar; zij heeft de oorlog meegevochten op haar manier en met haar tactiek: ze heeft meer dan eens

vriend en vijand tegen elkaar uitgespeeld; ze heeft bij voorbeeld wel eens een stevige borrel gedronken met S.S.-officieren en ze heeft daar zozeer geen geheim van gemaakt dat het meer dan eens is voorgekomen dat de notabele heren van de Joodse comités haar opbelden met de boodschap: „Truus, jij moet weer eens animeer-meisje spelen.” Ajakkes, mag men wel zeggen — en dat heeft dan ook menigeen gezegd.

Ze zit voor het raam, voor de vensterbank met de bloeiende planten, en vertelt; haar blik dwaalt soms af naar buiten en als haar aandacht weerkeert vertelt ze soms ineens een heel ander verhaal dan waaraan ze bezig was — dat Amsterdam waarop ze zo'n mooi breed uitzicht heeft is vol herinneringen: aan de overkant stopte toen een grijze auto van de S.D. en Cietje riep: „Kijk eens, mevrouw, ze komen hierheen,” en beneden, op het trottoir, heeft eens een radeloze Joodse moeder staan gillen: moordenaars, moordenaars, jullie hebben mijn kinderen vermoord, — dat was toen er geruchten gingen dat het schip waarop mevrouw Wijsmuller haar kinderen op het laatste moment had ingescheept voor de Britse kust was getorpedeerd; en daar op de brug, daar heeft zo vaak in de laatste weken voor de oorlog haar man, de heer Wijsmuller, gelopen met om hem heen een drom Joodse kinderen van het Burgerweeshuis — dan hingen de meisjes aan zijn arm, dan ging hij met ze de stad in, naar de Hema voor een zakkammetje of een ijsje. Amsterdam is vol herinneringen.

Ze zit voor het raam en leunt soms schuin achterover in haar lage crapaudtje; ze is een gezette vrouw en haar corset zal af en toe knellen, maar als je daar niet aan denkt zit er in dat achterover leunen, met de ene hand afduwend op de armleuning en de andere sterke korte hand hakkend in de lucht, iets autoritairs — als van een boerse moeder.

Ze legt het ons allemaal heel goed uit: dat van die Duitse grensbeamten was de eerste keer een probeersel, maar het werkte heel goed; ze controleerden terwijl de trein reed net zoals ze nu overal aan de grenzen doen, maar toen was het voordeel niet alleen dat er geen opthoud aan de grens was; zolang je in Duitsland was kon er natuurlijk van alles gebeuren en de grens was dus veel meer reëel: een streep — en als je erover was dan was je veilig. Het was natuurlijk wel vreemd dat ik die ambtenaren per uur betalen moest, dat zou nu niet meer kunnen: een ambtenaar betalen, maar toen gold in heel Duitsland: gappen van de Joden; dat is op de achtergrond geraakt door de massale moord op de Joden, maar die moord is begonnen na de roof; de moord was het tweede deel van de roofmoord. Het was natuurlijk typisch Duits dat niettemin de roof legaal moest lijken; als een Jood om te mogen emigreren een groot deel van zijn vermogen of zijn hele vermogen moest achterlaten, dan heette dat Steuer; de Joden hebben later hun eigen vernietiging betaald; toen moesten ze in elk geval de vlucht van hun kinderen betalen, — maar voor mij was toch het voordeel dat ik die twee kerels die ik meekreeg zo te zeggen in dienst had; ik werd zo'n beetje hun bazin.

Dat heb ik gespeeld met afwisselend vriendelijk zijn en een grote bek geven. Zodra die twee kerels zich kwamen melden bij Frau Wijsmuller — dan deed ik kortaf, zo van: wie heissen Sie? — und Sie? — na, schön — gehn Sie mit — had ik meteen dorst en nam ze mee naar de restauratiewagen; dan waren ze eerst schuchter, gewoon kakkerig, want ze hingen zo'n beetje in de lucht; ze waren dan weliswaar de ambtenaren die mijn transport moesten controleren en altijd het recht hadden er iemand uit te pikken die wegens een of andere formaliteit de grens niet over zou mogen, maar het moet voor hen toch wel onbegrijpelijk zijn geweest dat ze zich onder mijn leiding hadden te stellen en dat ze eigenlijk niet wisten van wie dat bevel kwam — ze wisten niet tot hoe hoog mijn invloed ging. Zodra we zaten had ik dorst en dan zit zo'n ambtenaar al meteen in de verdrukking: hij mag niet drinken in diensttijd, — daarom bestelde ik dan eten en eten mag weer wel en een biertje bij de schnitzel mag ook weer wel, en ik betaalde en bij bier met schnitzel gaat zo'n Duitser je al zo'n beetje als eine von uns beschouwen, en dan net tegen de tijd dat ze me een goeie bazin gingen vinden, begon ik te snauwen, zo van: we zitten al bijna bij de grens en jullie hebben nog niks gedaan en ik betaal jullie niet voor noppes, — dan verslikten ze zich in hun laatste slok Helles en kregen de kriebels in hun knieën, zo van: in de houding staan, jongens. In elk geval waren ze al hun ambtelijke zekerheid kwijt als ik met de lijst in mijn hand met ze de coupés vol kinderen langs ging. Later gingen ze me toch te goed kennen natuurlijk, maar dat heb ik zo lang moge-

lijk uitgesteld door iedere keer in Keulen te eisen dat er een ander tweetal meeging; dan kwam ik hun wacht-lokaal binnen en vroeg: wie gaan er deze keer mee, en soms zei ik tegen zo'n man die dan meteen opstond: nee, jij niet — jij bent vorige keer ook mee geweest. Weet u, door de oorlog zijn we toch de Duitsers een beetje als heer en meester gaan beschouwen, maar de werkelijkheid was dat zo'n grensbeambte maar een zuinig salarisje had; toen ik dat eenmaal doorhad zei ik in Keulen al: wacht even, ik heb zo'n hoofdpijn; ik moet even wat eau de cologne kopen — Kölnisches Wasser in Keulen; je zou zo denken dat ze daar zaterdags hun voeten in wassen maar dat was niet zo; ik kocht dan drie flesjes en gaf elk van die twee mannen er een, voor hun vrouw — en dan waren ze er nog blij mee ook.

De organisatie was eigenlijk meteen voor elkaar, dank zij de Joodse comités in Wenen en Frankfort en Hamburg en Breslau en Berlijn die de transporten met grote zorgvuldigheid voorbereidden; een wonder van zelf-beheersing, als u zich probeert in te denken hoe bang die mensen toch wel geweest moeten zijn als ze hun kinderen de wereld instuurden.

Met het Engelse comité was meteen na het eerste grote transport afgesproken dat er per keer niet meer dan honderdvijftig kinderen zouden komen; dat was voor iedereen makkelijker: voor de Joodse comités in Duitsland die zo'n transport in een paar dagen moesten klaar-maken; voor de directie van de Harwich Company, die voor ons transport niet een boot hoefde te reserveren maar de kinderen gewoon meenam in de normale dienst;

en voor het ontvangstcomité in Engeland dat de kinderen tijdelijk moest onderbrengen tot ze naar een gezin konden waarin ze werden opgenomen. Helemaal goed ging dat in het begin niet; eind december ben ik in Engeland geweest en toen heb ik het kamp in Dovercourt bezocht; dat werd in de zomer verhuurd als vakantiecamp aan mensen die al tevreden waren als er ergens in een hokje een bed stond. In die hokjes werden de kinderen dus ondergebracht; dat was behelpen. Dan was het Engelse systeem van pleegouders hun kinderen laten uitzoeken ook wel erg koel Brits: de kinderen werden in een carré gezet en dan wandelden de dames langs de rijen en pikten er de kinderen uit die ze wel hebben wilden; dat klinkt nu wel een beetje als een beschrijving van een slavenmarkt maar dat was het toch niet; die Engelse vrouwen waren beslist lieve mensen en ze zullen best chocolaatjes bij zich gehad hebben en best die kindertjes een beetje geknuffeld hebben; er waren zelfs dames die drie of vier of vijf kinderen tegelijk namen en een nurse in dienst namen om die kinderen te verzorgen, — maar er bleef toch altijd iets van ook eer willen inleggen met die kinderen en dat merken kinderen ook. Toen ik in Dovercourt was vroeg een Joods meisje me te spreken dat ik op een van de allereerste transporten had meegenomen; ze zat nog in het kamp want ze werd nooit gekozen: ze was bar scheel — en met zo'n onooglijk kind kon zo'n Engelse mevrouw natuurlijk geen eer behalen; haar vriendinnen zouden er gewoon over geroddeld hebben, — nou ja, vrouwen zijn maar vrouwen moet u maar denken en da's dan wel stom, maar u bent

maar een man. Weet u, ik ben er zeker van dat elk van die vrouwen juist dat kind genomen zou hebben als ze er even over had nagedacht, of als dat kind de kans had gehad tegen haar te zeggen wat ze zo dapper verbitterd tegen mij zei: ik weet wel dat het is omdat ik zo scheel ben, maar dan wil ik ook niet meer in de rij staan.

Dat is dan wel opmerkelijk: de vrouw die toen al zeker duizend kinderen uit Duitsland gehaald had en er nog duizenden zou halen; de vrouw die met een lijst in de hand en met twee grensbeambten als secondanten achter zich aan langs de coupés liep en namen afriep en kruisjes zette in de kantlijn van haar lijst; de vrouw die dan rapporteerde: 147 uit Frankfort — 112 uit Berlijn — 153 uit Wenen; die vrouw ging voor één kind op staande voet naar Londen; ze ging voor één kind een Britse majoor vertellen dat het Britse systeem niet deugde. Die meneer was heel boos, zegt ze, en dat is dan bijna Brits van understatement; hij zei: mevrouw, u mag voor ons de transporten doen maar u blijft met uw kritiek uit deze organisatie. Hij had gelijk natuurlijk, maar ik dacht: jij bent niet scheel en dat kind wel, en straks krijg ik God weet kinderen met een bocheltje of met schurft of met luizen en dat zullen jullie dan wel vies vinden; we hebben trouwens later een transport met luizige kindertjes gehad, uit Danzig; het enige, want voor de rest waren al die Joodse kindertjes keurig; het keurigst natuurlijk de zeer orthodoxe in hun zwarte pakjes, maar die zagen er voor ons gojim een beetje gek uit. Hoe dan ook, ik moest die majoor overtuigen en op zijn bureau lag een krant

die ik die ochtend al gezien had: er stond een oproep in om geld voor de Joodse kinderen, en ik pakte die krant en zei: meneer, u krijgt natuurlijk veel geld van de lezers van deze krant en dat wil ik niet in de war sturen, maar als ik naar die krant toega en ik vertel dat door uw systeem een kind dat lelijk is geen eerlijke kans krijgt, dan zal toch iedereen in Engeland zeggen: die mevrouw uit Holland heeft gelijk.

Zo'n stukje chantage met nota bene nog de brutaliteit van een beroep op het Britse gevoel voor fair play is hogere diplomatie waar Anthony Eden z'n beroemde zwarte hoed voor afgenomen zou hebben, maar mevrouw Wijsmuller zegt ervan: die major Langler was een eerlijk mens, want hij heeft z'n ongelijk erkend en het systeem veranderd: wie een kind aanvraag mocht opgeven wat de voorkeur was: een meisje of een jongen — van welke leeftijd — met zwart haar of rood haar; nou ja, blond was er niet veel bij — en wie wilde kreeg ook nog een portretje en mocht dan ja of nee zeggen; bocheltjes en schele meisjes zullen toen nog wel niet veel aftrek gevonden hebben, maar die vernedering van in de rij staan en niet uitgekozen worden bleef ze dan toch gespaard en het comité zal de lelijke eendjes wel in tehuizen hebben ondergebracht.

Nog rookten de schoorstenen van Auschwitz niet; nog kon men in damescomités kibbelen over een meisje dat scheefstaande voortanden had, over een jongetje dat nog in z'n bed pieste; nog kwam men middagen bij elkaar om klachten te bespreken over het eten bij voorbeeld;

niet klachten zoals men hoort in juli en augustus als half Nederland in pension is en de bal gehakt valt tegen, maar bij voorbeeld klachten over een Jiddisch knulletje van zes dat elke dag met stijf op elkaar geknepen lipjes aan tafel zat, dat zich met geen breekijzer de mond zou laten openen als niet een rebbe persoonlijk hem zou komen verzekeren dat het eten koosjer was. Nog was er onenigheid over het wel of niet meedoen aan het plan om Engeland te voorzien van Joodse dienstmeisjes; de meisjes wilden wel en bij de Kultusgemeinde verzette zich ook niemand hooghartig tegen zulk een plan: de meisjes konden dan als leidsters van de kindertransporten mee, — maar wie betaalde het kaartje tot Harwich? Aan al dat gekibbel heeft mevrouw Wijsmuller van harte meegedaan en ze vindt het nog vanzelfsprekend dat we even noteren dat daar toen dan toch een goede oplossing voor gevonden is: het Engelse comité betaalde de meisjes zelf de kosten van het ticket terug en ging dat dan weer verhalen op de mevrouwen.

Nog rookten de schoorstenen van Auschwitz niet, maar wie als mevrouw Wijsmuller Duitsland bezocht, voorvoelde toch de grote tragedie, wist toch dat er haast gemaakt moest worden om te redden wie nog te redden was — en elk leven was er eentje. Ze zegt: soms als ik in de trein stapte in Keulen en ik liep langs de coupés op weg naar de Speisewagen en ik keek naar binnen, naar de kinderen, dan zag je ze soms heel gezellig spelletjes doen; net een kleuterschooltje op reis met een leidster; ik heb zelfs wel eens heel even meegedaan, maar ik zat met m'n Duitsers natuurlijk — ofschoon ik nou

toch ook wel eens mag zeggen dat er goeie kerels bij waren; dan wel met een hakenkruis op hun buik maar met een hart in hun lijf. Dan nog bleef het oppassen natuurlijk; een keer toen ik in Keulen in de trein stapte merkte ik dat er iets mis was; de leidsters waren zo nerveus dat ik mijn twee Duitsers gewoon voor me uit geduwd heb naar de restauratie, — en ja hoor, we zaten net: ik met m'n gezicht naar het treinstel waarin de kinderen zaten en die twee mannen met hun rug ernaar toe, en toen zag ik al een leidster wenken en ik ben niet zo preuts, dus deed ik maar net of ik heel duidelijk naar het toilet moest, en in de gang vertelden ze me toen haastig dat er een meisje bij het transport was dat net uit een concentratiekamp was vrijgelaten; ze mocht naar Engeland als dienstmeisje — maar ze had nog geen paspoort; dat zou ze in Emmerich krijgen op het kantoor van de Gestapo, maar ze durfde er niet om vragen: ze kende de Gestapo al van het kamp en ze was bang dat ze haar zouden vasthouden en slaan. Ze was helemaal overstuurd natuurlijk en toen heb ik gezegd: jij gaat bij de kleuters zitten en als ik straks in je coupé kom met die twee Duitsers en ik ga staan opspelen, dan moet je maar rekenen dat het allemaal komedie is — en de rest komt in orde. En ik terug naar mijn Duitsers, om ze een standje te geven, zo van: da's geen manier — er zit een meisje bij zonder paspoort en dat is jullie schuld en als ik straks bij de grens in moeilijkheden kom, dan zullen jullie het merken. Ze wisten van niks, stamelden ze, — maar voor de rest van de maaltijd deed ik geen bek tegen ze open. En in Emmerich op het station heb ik het

raampje opgedraaid en ben gaan brullen: wo ist denn hier der Kommandant — en daar kwam-ie hoor: was ist denn los, Frau Wijsmuller? Ik zei: ik heb hier iemand als kleuterleidster bij me en die juffrouw beweert dat u haar paspoort hebt; dat is natuurlijk niet waar, ze liegt het zeker omdat ze mij haar paspoort niet wil laten zien, ze houdt vol dat u het hebt. Allemaal onzin dus, — maar hij vroeg: hoe heet ze dan, en toen ik dat zei knikte hij en zei: stimmt, Frau Wijsmuller, dat paspoort heb ik hier. En ik boos worden en zeggen dat als hij dat nog eens deed, ik naar Wenen schrijven zou dat zij zich niet aan de afspraak hielden; dat hij de paspoorten in het vervolg aan de mensen op tijd moest geven. Hij ging het heel gedwee halen en ik griste het hem uit z'n vingers en bladerde erin tot ik het visum voor Engeland vond. Na, in Ordnung, zei ik toen, en ik wil maar zeggen: soms kon je de rollen omdraaien — dan controleerde ik de Gestapo.

Met zulke verhalen is mevrouw Wijsmuller destijds thuisgekomen, — bij haar man die, omdat ze vier keer per week naar Duitsland ging, telkens op de lippen had om te zeggen: en nou wil ik het niet meer hebben — en die het dan telkens toch niet zei, omdat ze hem vóór was met een verhaal waar hij niet omheen kon.

Ze zegt: ongeveer eind december was ik met een ziek kind meegegaan naar Engeland en in Londen kreeg ik bericht dat ik direct naar Hamburg moest om er een baby van een maand of acht op te halen; een familielid van de heer en mevrouw Bosman in Rotterdam. Ik ben

dus met een postvliegtuigje meegegaan maar we hadden slecht weer, we moesten twee keer een tussenlanding maken en van Hamburg naar Nederland vliegen met de baby ging niet en in de trein ontmoette ik natuurlijk controle-mannetjes die me kenden. Ze kwamen in Osnabrück in de trein en kwamen de coupé binnen toen ze me door de deur heen zagen zitten en ik zag ze denken: nanu, Frau Wijsmuller, habense 'n Kind gekriegt? Een neefje, zei ik, vindt u het erg dat ik achteraf niet eens meer weet of het soms een meisje was? — nu ja, een nichtje, zal ik dan gezegd hebben, en ze gingen het wichtje staan bewonderen en zeiden dat je best kon zien dat het familie van me was. Achteraf heb ik me wel eens afgevraagd of ik werkelijk zo goed liegen kon dat al die Duitsers me geloofden, — of dat ze me soms niet geloofden maar dachten: ach, laat dat malle mens d'r gang maar gaan. Ik heb wel ontdekt dat ze me in zekere zin niet goed snik vonden: die verrückte Frau Wijsmuller noemden ze me — zo verrückt, dat er zelfs over me gepraat werd in hun dienstak en dat was toevallig dan de Gestapo; later in Amsterdam zijn er wel Gestapo-officieren bij me op bezoek gekomen, gewoon om me te bezichtigen: das verrückte Weib dat zich zo dik maakte voor Joden — misschien was ik voor hen wel net zo iets als een halfgare ouwe vrijster die d'r huis vol heeft met schurftige zwerfkatjes.

Ze zit voor het raam en leunt achterover, met de ene hand afduwend op de armleuning, maar de andere die in de lucht bewoog in een gebaar van iets uitleggen zakt in haar schoot, haar blik dwaalt naar buiten maar ze zal

niets zien; haar zware oogleden zakken zodat haar ogen bijna gesloten zijn, de wenkbrauwen gaan ver omhoog, ze zwijgt nu en ze merkt niet dat we haar aankijken, speurend in dat gezicht dat plotseling zo triest is, naar wat ze denkt: aan dat kind, die baby die ze even in zijn wollen manteltje in haar arm heeft gehouden, die haar even heel ernstig heeft aangekeken met donkere klare oogjes, dat kind waarvan ze achteraf niet meer weet of het een jongetje of een meisje was omdat ze toen maar aan één ding denken mocht: de leugen die nodig was om het te redden; ze blijft naar buiten staren en de hand blijft onbeweeglijk liggen in haar schoot. Dan zegt ze: dat kind is later naar Amerika gegaan, het moet al volwassen zijn.

„Ik heb wel meer babies gehad, hoor,” zegt ze ineens, baldadig, bijna koket, „weet je nog, Cietje, van dat vliegtuig uit Johannesburg?” „O ja, mevrouw,” zegt Cietje, „dat was op meneer z'n verjaardag, 23 februari.” „Iemand van de K.L.M. belde me,” zegt ze, „met zo'n malle boodschap — ik krijg altijd malle boodschappen omdat iedereen me maar opbelt. Hij zei: mevrouw, er zijn hier een dame en een heer uit Johannesburg; ze zijn aangekomen met een gecharterd vliegtuig en ze zeggen dat ze moeten wezen bij ene mevrouw Wijsmuller uit Holland en ik dacht: dat zal u wel zijn. Ik zei: meneer, wilt u even goed kijken of het soms Joden zijn? En hij: ja, zo te zien kan dat wel. En ik: stuur ze dan maar hierheen. Het was een jong echtpaar en natuurlijk rijk, anders hadden ze geen vliegtuig kunnen charteren, al

waren de vliegtuigen toen dan nogal klein en niet zo duur dus. Later heb ik van de heer Broekhuizen, die toen ambassadeur voor Zuid-Afrika in Den Haag was, gehoord dat de man importeur was van Hollandse haring — had u nou gedacht dat de Boeren en de Britten en de Bantoes haring zouden lusten? Nou ja, ze waren al een paar jaar getrouwd en nog geen kinderen en daarom wilden ze er eentje adopteren, — of ik maar mee wilde gaan naar Wenen om er een uit te zoeken, en vlug, want het vliegtuig stond op Schiphol te wachten. Dat heb ik m'n man verteld toen ik hem opbelde, maar mijn man raakt van zo iets niet ondersteboven: rustig laten wachten, zei hij, en jij gaat niet met een chartervliegtuig, — ga maar gewoon met de K.L.M., dat is veiliger. Ik denk dat hij dat alleen maar zei omdat hij die dag jarig was en op lekker eten en een gezellige avond rekende. Nou ja, dat is privé natuurlijk, maar voor het geval u me soms voor een manwif aanziet, — het is altijd zo geweest dat mijn man maar ja of nee had te zeggen en daar hield ik me dan aan, anders hadden we mekaar in veertig jaar huwelijk al lang opgevreten. De K.L.M. had geen plaats voor Wenen maar wel voor Praag en we zijn toen met z'n drieën nog een dag in Praag gebleven; de man vond ik wel sympathiek, maar die vrouw, — ach, als vrouw heb je soms meteen de pest aan een andere vrouw. Ik hou niet zo van die troeltjes die alleen maar het allerbeste goed genoeg voor zichzelf vinden en dan nog met een ontevreden gezicht rondlopen. Eén dag zijn we dus gewoon toerist geweest in Praag, maar op de een of andere manier is het me nooit gelukt ergens toerist te

zijn, ik ben in zoveel steden geweest maar ik heb overal gewerkt en als ik dan andere mensen over die steden hoor praten en ze namen van gebouwen hoor noemen, dan kenk ik: ja, dat heb ik ook allemaal gezien en dan moet je rechtsaf en dan over de brug en dan aan de rivier rechts was het kantoor van de Gestapo. Na de oorlog heb ik dat gehouden, zo van: in Kopenhagen moet je van de haven waar dat bronzen meisje op een rots zit bus G nemen naar het congresgebouw; ik heb toch het gevoel dat ik al die steden beter ken dan de toeristen die er de tijd voor hadden ze te bekijken.

Ik had van Amsterdam al Fräulein Schwartz opgebeld en toen we de volgende dag in Wenen kwamen konden we een keus doen uit zestig weesjes, — en die vrouw moest natuurlijk de allerbeste hebben, ze heeft er zelfs een paar laten testen en ten slotte had ze dan een jongetje: je van hèt — en dat mocht dan voor de rest van zijn leven haar zoontje zijn. Met Fräulein Schwartz zijn we naar een notaris gegaan om een akte van adoptatie, maar toen die Zuidafrikaner wilde tekenen, zei z'n vrouw: wacht eens, is het niet veel beter dat mevrouw Wijsmuller tekent? — als wij dat doen heb je kans dat ze ons later in Johannesburg een hele familie op ons dak sturen, als dat kind familie heeft. De akte moest dus veranderd worden en ik was stom genoeg om te tekenen. In Den Haag zou verder alles geregeld worden met meneer Broekhuizen, maar het gezeur van die vrouw ging hem, denk ik, ook de keel uithangen en daarom zei hij: gaan jullie maar naar Londen, daar heb je meer vertier dan hier, en ik maak de zaak wel in orde met me-

vrouw Wijsmuller. En wat dacht u: een paar dagen later kreeg ik een laconiek berichtje uit Londen: mevrouw zag er maar van af, want haar moeder was met een vliegtuig overgekomen naar Londen en die had gezegd dat ze het niet juist vond een kind te adopteren, want zo'n kind was dan wel aardig, maar je wist ten slotte nooit wat eruit opgroeide. Ik heb ze nog opgebeld, maar die vrouw zei: gunst, mevrouw, ú hebt er toch voor getekend. Ik ben ook nog bij de Vreemdelingendienst geweest en daar hebben de inspecteurs gewoon zitten schateren, — met van die mannengrapjes: hahaha, mevrouw Wijsmuller, bent u effe makkelijk aan een kind gekomen. Ik ben ook nog naar Wenen toe gegaan en ik heb toen toch wel ondervonden wat voor rotzakken dat bij de Gestapo waren. Ze zeiden: voor straf krijgt u dat kind, — en u moet begrijpen, dat kind stond op mijn naam en dat zou ik dus niet naar Engeland kunnen doorsturen. Het kwam met het eerste het beste transport mee en we hebben het toen bij een kinderloos gezin in Nederland kunnen plaatsen, bij lieve eenvoudige mensen. Weet u dat het vaak voorkomt dat als een kinderloze vrouw een kind adopteert dat ze dan binnen een jaar zelf een kind heeft? Dat was hier ook en bovendien is kort erop de man, een metselaar, doodgegaan, en de weduwe was aangewezen op steun van sociale zaken. De hele oorlog door hebben mijn man en ik er zorgen om gehad; ik heb zelfs bij de Gestapo meinedig verklaard dat het kind Arisch was, maar zo'n meined zal me een zorg zijn; het ergste is dat we die jongen nooit precies hebben kunnen vertellen hoe z'n geschiedenis was, want mag je een mens

zeggen dat hij zozeer een speelbal van het toneel geweest is?"

„En dan dat kind van mevrouw Hartogs, mevrouw,” zegt Cietje, want Cietje weet alles nog, „en dan dat negertje,” en dan aarzelt mevrouw Wijsmuller wat ze het eerst zal vertellen, maar Cietje beslist: dat negertje was later. Eerst komt dus het kindje van mevrouw Hartogs. Van de Unilever, zegt ze, uit Wassenaar; ze zat bij ons in het Kindercomité, en ze belde me op en zei: Truus, als jij weer eens naar Wenen gaat neem dan eens een kindje voor mij mee. Het was natuurlijk niet zo maar een kindje, het was het dochttertje van een kennis, een zakenman die in New York zat. Iedereen die ik dat nu vertel kijkt me ongelovig aan: hoe kan dat — een vader laat toch z'n kind niet in Wenen als er de moffen zitten en hijzelf gaat naar Amerika? — ach, wie herinnert zich nu nog hoe razend snel Hitler kegelde; zo'n man ging op zakenreis naar Amerika en sloeg daar de krant open en las van de Anschluss; dan zat zijn kind in de val.

Ik vroeg: heb je papieren voor dat kind.

Ze zei: nee.

Ik vroeg: heb je invoer? — dat was een vakterm in het Kindercomité: toestemming om zo'n kind over de Nederlandse grens te brengen.

Ze zei: nee, ook niet, — ach, je ziet maar, als je dat kind maar eerst hier hebt zien we wel verder.

Het lukte; er zaten heel knappe koppen bij de Kultusgemeinde in Wenen; grote Joodse advocaten die hun praktijk dan wel niet meer mochten uitoefenen maar

dan toch nog heel lang in hun vrije tijd tegenspelers van formaat bleven voor zo'n Abteilung IV. Met dat meisje heb ik gewoon plezier gehad, ze was een geboren avonturierster; ik vertel haar verhaal wel eens als vriendinnen van me, die oma zijn, iets koddigs vertellen van hùn wonderkinderen. We moesten overstappen in Berlijn en daar was stationscontrole en zo'n man in uniform vroeg me: hebt u een fototoestel bij u? — zo'n controle was toen toch al een richtingwijzer naar oorlogsomstandigheden, waarom zou je anders geen fototoestel in Berlijn mogen hebben? Ik zei: nee, — en die kleine drol staat naast me en zegt: Jawohl — en meteen moeten er een paar man bij komen die beginnen te bulderen en de koffer openmaken en graaien; ze vonden geen fototoestel maar wél het lege tasje ervan waarop m'n kleintje zo trots was. Enfin, dat kind heb ik met behulp van meneer Millet, die in Amsterdam bij een bank werkte en die ik in de trein ontmoette, over de grens gesmokkeld; in zijn paspoort stonden kinderen en hij heeft haar gewoon aan de grens even geadopteerd. Dat pukkie heb ik een paar dagen thuis gehad en toen Cietje haar wilde meenemen om boodschappen te doen zei ze: nein, nein, das geht leider nicht, jüdische Kinder dürfen nicht ins Geschäft kommen. Ze was tweeëneenhalf jaar en dan denk je: ach God, kind, wat ben je al wijs — maar ik heb na de oorlog op bezoek bij mevrouw Hartogs in Londen een foto van dat meisje gezien: gewoon een lollige teenager.

„En nou het negertje, mevrouw,” zegt Cietje, „Maar dat was een jaar later,” protesteert mevrouw Wijsmuller,

„toen zaten we al dik in de oorlog.” „Och, wat geeft dat nou,” zegt Cietje. Het negertje dus. Eind 1940, zegt ze, en begin 1941, heb ik voor displaced persons en voor gevluchte Joden in onbezet Frankrijk gewerkt; dat vertel ik later nog wel, — en Cietje knikt: ze wil eerst nog eens van het negertje horen. Eind januari 1941 kreeg ik van het Amerikaanse consulaat op de Herengracht een briefje of ik eens wilde komen praten. Ik kwam nog wel in Frankrijk, zeiden ze, en of ik dan een kind voor hen wilde ophalen uit Parijs. Het was een jaar en het heette Bedford. En de moeder was dood, maar de vader was drummer van de Willy Lewis Band. En die band moest terug naar Amerika, maar niemand wilde voor die baby er was. Een soort mascotte, want de leden van de band waren negers — dat begreep ik dan wel, niet? En zolang die leden van de band in Amsterdam bleven rondhangen kostten ze het consulaat handen vol geld — dat begreep ik dan ook wel. En dat ze voor mijn reis naar Parijs geen cent betalen konden was het laatste wat ik begrijpen moest. Begin februari ben ik toen op terugreis van Gurs in Parijs afgestapt en ik zat om tien uur 's morgens in de hal van de Amerikaanse ambassade op de Place de la Concorde. De portier was een neger van een paar honderd pond; toen ik hem zei dat ik voor de baby Bedford kwam stak hij een vinger in z'n mond en floot, — en opeens was ik omringd door een hele drom negers die me op mijn schouders gingen slaan en me wel wilden zoenen; hartelijke mensen, daar niet van, maar hoe het met de baby moest wisten ze niet. En de secretaris van de ambassadeur wist het ook niet. Ik heb een dag door

Parijs moeten sloffen voor ik de dames van het Rode Kruis van Amerika te pakken had, die beloofden dat ze me de volgende avond aan het Gare du Nord de baby zouden overhandigen. Voor het paspoort van Bedford mocht ik zelf zorgen en op de Amerikaanse ambassade vroegen ze me er vijfhonderd francs voor, maar toen heb ik ze toch wel even een grote bek gegeven en toen ik even gauw op een papiertje krabbelde wat mijn reis- en verblijfkosten waren, duwden ze me het paspoort in mijn handen en zeiden: gaat u maar gauw met uw baby op reis. Die avond zat ik dus met mijn negertje op schoot op een gereserveerde plaats in een coupé die volliep met Duitse officieren op verlof naar Berlijn, en omdat mijn negertje niets moest hebben van een blank gezicht zo dicht bij 'm en ging schreeuwen, kreeg ik ruzie met die Duitsers. Ze wilden dat ik uit zou stappen, maar ik zei: ik heb een gereserveerde plaats en jullie niet — stappen jullie maar uit. Mijn negertje deed geen mond dicht en ik geen oog dicht — en toen ik eindelijk in Amsterdam aankwam op zaterdagmiddag en met een taxi naar het Amerikaanse consulaat reed kwam ik net op tijd om door een kiertje van de deur te horen dat ze gesloten waren en of ik de baby maar mee naar huis wilde nemen. Ik belde mijn man op en die vond het goed; hij zei alleen: wat stink je, toen ik thuiskwam; nou ja, ik had twintig uur met die baby op schoot gezeten en hij had wel dorst maar geen schone luier bij zich. Om lastig te zijn tot het bittere eind wilde hij niet in een apart bedje; hij was dan toch aan me gewend en wilde bij mij slapen. En toen ik dan eindelijk sliep kwam zijn vader met de

bandleider; Cietje wilde ze de baby geven maar dat was de bedoeling niet; ze kwamen de volgende dag terug om uit te leggen dat ze niet zo goed met babies overweg konden, of ik met de overdracht nog maar even wachten wilde. Dat heeft negen weken geduurd en omdat het consulaat geen fondsen had voor de verzorging van drummers die hun baby als mascotte beschouwden en omdat de consul toch van zijn goede wil blijk wilde geven, verzocht hij me elke maandagochtend met m'n negertje in een geleende kinderwagen langs te komen; om te rapporteren over het gewicht en de algemene stoelgang – en het negertje kreeg dan een zoen van de consul en zijn secretaris.

„Dat negertje,” zegt Cietje verlekkerd, – maar mevrouw Wijsmuller is in de war: het was natuurlijk niet goed een jaar over te slaan en van de grote transporten van Joodse kinderen over te gaan naar de episode van het negertje, maar voor Cietje waren ze allemaal gelijk: Joodjes en negertjes en we hebben zelfs wel eens Duitse kindertjes gehad, niet mevrouw? Sudetenduitsertjes . . . Maar dit keer hakt de hand gedecideerd in de lucht; waar was ik, zegt ze, bij de transporten. Dat waren er eind 1938 al vier per week; ik werd natuurlijk geholpen door mevrouw Van Lennep-Boissevain en mevrouw Van der Waal en door de dames uit Rotterdam, mevrouw Van der Mandele en mevrouw Mees en mevrouw De Leeuw en mevrouw Plate. Het was wel heel vermoeiend; ik ging eruitzien als een vaatdoek; als ik thuiskwam sliep ik soms op een veldbed in de gang, omdat ik mijn man niet wilde wakker maken. Ach, ik heb overal geslapen;

soms eerste en soms laagste klas. In december 1938 heb ik een keer van half vier tot elf uur op het perron in Keulen moeten zitten; het vroom dat het kraakte maar we moesten blijven zitten omdat het station in Keulen zo groot is dat je een doorgaande trein mist als je niet oplet; de twee man van de Gestapo waren ook erg ontstemd maar zij hadden natuurlijk niet mijn angst: dat er iets mis zou zijn met het transport. Dat was niet zo, gelukkig, alleen maar oponthoud door sneeuw op de spoorbaan — maar natuurlijk kwam de trein vele uren te laat in Rotterdam: om half vijf 's morgens. Mevrouw Plate en mevrouw Van der Mandele stonden er trouw te wachten. Ze zeiden: Truus, de kinderen moeten er hier uit, ze moeten in de stationswachtkamer wachten, want de boot is weg. De Harwich-boot wachtte vaak wel een paar uur op ons, tot grote woede van de gewone passagiers, want dat waren in die spannende maanden alleen maar zakenlieden en die hadden afspraken in Londen. Ik wilde wel met de kinderen mee naar de wachtkamer, maar mevrouw Plate zei: er is bericht gekomen dat je om half negen alweer terug moet met de trein; wil je naar huis of wil je liever hier een paar uurtjes slapen, zeg het maar; de auto van mevrouw Kramarsky staat voor met Tom, maar wij blijven hier bij de kinderen. Ik wilde maar liever in Rotterdam blijven want ik was doodop en buiten het station stond Tom met de auto, maar hij kende de weg niet in Rotterdam en dus vroeg ik aan een agent: waar kan ik hier een uurtje naar bed? — en die agent uitduiden aan Tom: zo rijden en dan links en rechts, ik sliep al half en ik sliep al driekwart toen Tom

me afzette in een nogal gore buurt. Ik dacht: geen eerste klas maar wat kan het me schelen voor die paar uur. Ik was maar net op mijn kamer of er werd geklopt en toen ik ja riep kwam er een man binnen en vroeg: wanneer komt meneer? Ik zei: er komt helemaal geen meneer, — of misschien heb ik wel suffig gezegd: watte? en even later kwam er een dame die zei: mevrouw, u slaapt hier per uur; dit is een gelegenheid waar u met een man kunt wezen. Ik zal wel weer watte? gezegd hebben, maar die vrouw was eigenlijk heel vriendelijk; ik heb me zo'n beetje gewassen en beneden hadden ze koffie met een paar broodjes voor me klaar en om half negen zat ik weer in de trein, terug naar Keulen, en om drie uur die nacht was ik met de nieuwe kinderen in de Hoek en daar stond de directeur van de Harwich Company, meneer Quant, met de dokter van de Hoek en ze wilden weten waar ik die nacht of eigenlijk die ochtend gebleven was, want ze hadden alle grote hotels afgebeld; ik heb toen maar bekend dat ik in een hoerenkastje op de Schiedamse dijk verzeild geraakt was en meneer Quant heeft er toen werk van willen maken dat die agent me het allerslechtste adres van Rotterdam had opgegeven, maar ik heb gezegd: laat maar zitten; ik had ten slotte gevraagd: waar kan ik een uurtje naar bed — maar ik wist niet dat een Rotterdamse agent zo ruimdenkend was. En trouwens: ik had het te druk om me druk te maken om die agent; de kinderen uit Rotterdam kwamen zich bij het tweede transport voegen en ze moesten vlug de boot op, want de passagiers liepen al te foeteren om de vertraging. Er waren dus twee

transporten en dat duurde extra lang voor de kinderen aan boord gebracht waren, maar ik heb toen toch willen wachten; later deed ik dat niet meer, later ging ik vaak zelfs niet verder mee dan Utrecht van Keulen af; de dames in Rotterdam vingen de kinderen dan op en ik was om een uur of half tien thuis en niet middenin de nacht, — dat was eigenlijk omdat mijn man gezegd had: en nou hou je ermee op want wat jij doet houdt geen mens vol; de transporten uit Danzig waren er toen bij gekomen. Op 24 augustus 1939 had ik heel Danzig al leeggehaald; er waren toen ook geen volwassen Joden meer, want op die dag kwamen ook de leden van het Joodse comité mee en weet u wie me met mijn succes complimenteerden? — de mannen van de Gestapo; zij bekeken het zo: ik had Danzig Judenfrei gemaakt. Ze wilden het zelfs vieren, maar dat heb ik geweigerd en toen hebben ze uitgerekend dat ik zo omstreeks de twintigste augustus voor de vijftigste maal met ze in Bentheim zou komen en dan wilden ze daar een feest van maken; ze wilden zelfs met muziek op het perron staan als ik aankwam en ik mocht kiezen wat het wezen moest: blaasmuziek of strijkmuziek en ik zei: koper, hoempa, dat hoort bij jullie. Weet u, dat feestje was onvermijdelijk als ik goede maatjes met de Gestapo wilde blijven, maar het zat me zo dwars dat ik die dag helemaal in het zwart en zelfs met zwarte kousen aan naar Bentheim ben gegaan, en daar stonden ze hoor, op het perron, en toen ik uitstapte dacht ik: Truus, maak nu niet stuk wat je met vijftig transporten hebt bereikt: een vlotte samenwerking. Ik heb dus met ze een glas wijn

gedronken en toen ik wegging hebben zij nog doorgefeest, want juist die dag was het akkoord met Rusland getekend door Von Ribbentrop; een hele opluchting voor ze, — als u het mij vraagt waren ze toen al als de dood voor de Russen.

Behalve Danzig hadden we ook Praag; behalve wij van het Nederlandse comité werkte daar ook een Amerikaanse vrouw; ze heeft duizenden kinderen uit Tsechoslowakije, dat toen al door Duitsland was opgeslokt en protectoraat heette, helpen weggkomen. Een paar maal ben ik in Praag geweest voor besprekingen; je liep dan als vrouw uit een klein en neutraal land dwars door Europese politieke problemen, maar je merkte het niet omdat je alleen maar naar mensen keek. Een keer ben ik opgebeld uit Praag met de boodschap dat er in Osnabrück een transport voor me zou zijn van niet-Joden; van wie dan wel, vroeg ik; van Sudetenduitsers, zeiden ze; het waren de vrouwen en kinderen van Sudeten die het niet met Hitler eens waren; de mannen waren al over Polen naar Engeland gevlucht maar de nazi's hadden wraak genomen op de vrouwen en kinderen; ze waren in een concentratiekamp opgesloten en half uitgehongerd; we hebben ze voor we ze naar Engeland doorstuurden in Nederland een beetje vetgemest. Het was de eerste keer dat we echt uitgehongerde kinderen zagen; de Joodse kinderen waren toen nog goed gevoed; de Joodse dames uit Twente, die ons altijd in Oldenzaal opwachtten, hebben juist deze Duitse kinderen volgestopt met lekkers, en in Utrecht stonden de

mannen van de spoorwegen klaar met fruit. Die spoorwegmannen in Utrecht en de kruiers in Hoek van Holland, die de kinderen op hun arm of hun schouder de loopplank van de boot opdroegen, hebben me altijd ontroerd; ik weet zeker dat al die duizenden kinderen van mijn transporten het zo hebben gevoeld: dit is een andere wereld — hier wonen goede mensen.

Op 30 augustus 1939 was de Nederlandse grens dicht maar de Duitsers lieten nog kinderen gaan en Engeland wilde ze nog accepteren; ik kreeg een telefoontje uit Berlijn dat er een grote groep van de Jeugd-Alyah — zionisten — in Bentheim bij de grens stond; de jongens en meisjes mochten niet met de trein mee. We hebben toen links en rechts opgebeld tot we invoer hadden en op 31 augustus — dat was toen nog Koninginnedag — ben ik 's morgens met een stel lege touringcars naar Kleef gereden om het transport op te halen; het is diezelfde avond met de laatste boot van Hoek van Holland vertrokken, maar het was nog niet het laatste transport, want toen ik die nacht thuiskwam was er weer opgebeld: aan de grens stond een complete Ort-school; ik kon niet weer autobussen krijgen maar ik ben naar Nijmegen gegaan en daar hebben de mensen van de spoorwegen een trein voor me samengesteld die alleen uit restauratiewagens bestond. Ik dacht in Kleef honderdvijftig jongens op te halen, maar op het perron zaten ook driehonderd Galiciërs: uit Polen gevluchte orthodoxe Joden; allemaal mannen met baarden en met kaftans aan. Waarom het alleen maar mannen waren weet ik nog steeds niet, maar het kwam voor mij mooi uit: ik ben naar de Gestapo

gegaan en ik heb gezegd: hoor eens, ik mocht jongens komen halen en dit zijn toch óók jongens. Hij had natuurlijk best kunnen zeggen: ach mens, donder op met je rotsmoesies, maar hij zei: donder op met je rotjoden en ik heb dus vierhonderdvijftig man in de restauraties geduwd, — maar ik heb het geweten, want dat ene transport mannen was lastiger dan alle transporten gedweë kindertjes bij elkaar. Om te beginnen hebben ze, toen ik de kinderen repen chocola gaf en tegen de mannen zei dat ze ook wat mochten snoepen, het hele buffet van de stationswachtkamer leeggegeten; ze hadden misschien wel honger — maar ik was er juist zo trots op dat ik zo zuinig was voor het Kindercomité. Daarna heb ik in Nijmegen een extratrein voor ze moeten bestellen naar Vlissingen, want van Hoek van Holland ging geen boot meer. In Vlissingen bleek dat de mannen allemaal de verkeerde bootkaartjes hadden maar de directie van de Vlissingen-lijn heeft ze toch meegenomen. En toen dat geregeld was stond me een woedende commandant van de marechaussee op te wachten: of ik de mevrouw was van die troep op het station — en of ik ze dan maar eens wilde verbieden. Ik had nog nooit mijn kinderen hoeven verbieden dus ik was stomverbaasd. Wat doen ze dan? vroeg ik, en hij zei: ze maken er een potje van — ze staan zich te verkleden met malle petjes op en lappen om hun hoofd — ze zetten de boel op stelten op de perrons. Ik vroeg: de kinderen? — maar hij zei: nee, mevrouw, die mannen. Met veel moeite — omdat niemand zozeer een goj kan zijn als een marechaussee in Zeeland — heb ik hem uit-

gelegd dat het geen verkleedpartij was; dat deze vrome Joden zich in hun gebedsmantel wikkelden, zich banden met spreuken uit de thora erop geborduurd om de arm legden en dat ze zich het hoofd met hun keppeltje dekten omdat ze God wilden danken voor hun redding, — o, dan heb ik niks gezegd, mevrouw, zei de marechaussee. Nou ja, ik heb ze allemaal goedschiks aan boord gekregen en toen de loopbrug ingehaald werd was ik zo opgelucht dat ik hèn zuchtte, maar toen heb ik mezelf meteen een schop tegen m'n schenen gegeven: dit was immers het allerlaatste transport — het was oorlog.

OP AVONTUUR

Zo heeft ze ons dan verteld van de transporten: de tienduizend kinderen die naar Engeland mochten; dat aantal heeft ze net niet gehaald vóór de dag waarop een meer verdrietige dan boze Neville Chamberlain Hitler de oorlog verklaarde en de verbinding tussen Duitsland en Engeland over Nederland werd verbroken. Voor dat niet completeren van haar taak — maar als ze die tienduizend had gehaald was ze de dag erop aan de volgende tienduizend begonnen — heeft ze zich na september 1939 gerevancheerd, en zelfs na mei 1940 heeft ze Joodse kinderen over de grenzen in veiligheid gebracht. Ze heeft het ons allemaal verteld zo goed als ze het zich nog herinnert; met de bazigheid die haar eigen is heeft ze zelfs af en toe gezegd: schrijf dat nou op, — dat was dan op de momenten als we zelfs niet verstaan hadden wat ze zei, omdat we niet zaten te luisteren, omdat we zaten te kijken naar die vrouw tegenover ons; als we haar zo'n beetje zaten te verwensen, omdat ze ons voor de onmogelijke taak stelde: de biografie schrijven van een vrouw die nog leeft. Biografieën moet men schrijven als iemand dood is, niet eens zozeer omdat dan het mozaïek van een leven voltooid is, want geen leven is ooit voltooid en geen mozaïek is gaaf; biografieën moet men schrijven als iemand dood is omdat men dan kan

interpreteren, een karweitje waar zelfs een pulschrijver z'n hand niet voor omdraait. Wie zal het zijn: de zielige Jacoba van Beieren, de wufte Cléo de Mérode, de weë Florence Nightingale; als hij zich maar een beetje aan de feiten houdt, wie zal hem dan met recht van spreken tegenspreken dat Jacoba van Beieren niet zielig, Cléo de Mérode niet wuft en Florence Nightingale niet wee was? Maar wij hebben een formidabele tegenspreekster: die vrouw tegenover ons — die ten slotte de mevrouw Wijsmuller van twintig jaar geleden beter heeft gekend dan wij, en die bovendien een onbetwistbaar recht heeft op zo iets inconsequents als een mening over zichzelf. Ze zegt nu nog hartelijk: Cietje, geef 'm nog een bonbon uit de doos die ik van de wethouder gekregen heb, — maar als we, pulkend aan het zilverpapiertje van de bonbons, eens zouden zeggen: we gaan een knots van een roman over u schrijven met veel hupfaldera erin, want in diepste wezen bent u een avonturierster — dan lopen we alle kansen die liggen tussen een koel verzoek dit nette huis te verlaten en een slaande ruzie met een duw die ons van de trap doet rollen.

Niettemin . . .

We hebben nu een lang hoofdstuk lang mevrouw Wijsmuller beschreven als een lieve kordate vrouw die in het geweer kwam toen er kinderen uit Duitsland en Oostenrijk en Tsechoslowakije en Danzig gered moesten worden; een hoofdstuk vol feiten waar niets tegenin te brengen is; ze verdient het erin beschreven te worden als een lieve kordate vrouw die veel van kinderen hield,

maar die beschrijving verklaart maar zo weinig; er waren ten slotte in die dagen zo goed als nu tienduizenden lieve kordate vrouwen die veel van kinderen hielden, die zelfs waardevol werk deden voor het Kindercomité — en die toch niet de transporten deden; waarom zij dan wel? Dat wij ons dat zitten af te vragen merkt mevrouw Wijsmuller niet; argeloos geeft ze zelfs dat portret van de vrouw die alleen maar van kinderen hield de finishing touch door te zeggen: Cietje, geef dat album eens aan, — en dan zitten we even later naast haar samen met haar fotootjes te bekijken van kinderen die ze allemaal nog kent, — en de precieze namen en leeftijden vult Cietje in. Dat was Herscheltje, zegt ze, die was ook al scheel, kijk maar; een heel vroom jongetje, maar hij is niet rabbijn geworden; een ander jongetje wel, — wie was dat ook weer, Cietje? — dat jochie van Gottlieb, zegt Cietje; Herscheltje zit nu in Israël. En dit is Lena, zegt mevrouw Wijsmuller, ze was dertien en ze liep altijd met een heel stel broertjes en zusjes te sjouwen; eigenlijk moet u het zo zien: die kinderen hadden nog wel ouders maar ze hoorden er haast nooit meer iets van, eigenlijk waren het allemaal al weesjes — en dat zijn ze later ook geworden; kijk, dat was nog in het Burgerweeshuis, die kok was een lieverd; en dit is een van de meisjes Scheinowitz en dit is ze nog eens na de oorlog, in Engeland, samen met haar man; een schoonheidje, niet? — ook in Israël, samen met haar zusje. Haar vader en moeder kwamen uit Polen, maar ze wonen nog in Amsterdam; hij was bakker maar hij werkt niet meer, als ik hem opbel hoor ik weer het laatste nieuws over zijn gezegen-

de kinderen die het godlof allemaal goed maken — al ziet hij ze nooit weer; en dit was Daantje, nou ja, hij heette geen Daantje maar zo noemden we hem, — hij heeft hele middagen bij ons gezeten en geen woordje gezegd, hij zat maar te tekenen — dat jongetje kon prachtig tekenen, zo klein als hij was, waar hij nu is weten we niet, we hebben nooit meer iets van hem gehoord; nou ja, van de meesten hebben we nooit meer iets gehoord natuurlijk, maar er zijn er ook geweest die toen ik vijftenzestig werd ineens brieven schreven, zelfs uit Zuid-Amerika en Afrika en ik ben er niet achter gekomen hoe ze wisten dat ik vijftenzestig geworden was. O, hier dat meisje woont nu in Florida, ze heeft me nog haar trouwfoto gestuurd en later een kiekje van haar met haar man en hun eerste kindje; en hier, dit is een mof, die lag op ouwejaarsavond samen met een kameraad in de Lijnbaansgracht, ze waren stomdronken bij een paar snolletjes vandaan gekomen — m'n man was nog kwaad omdat ik me ermee bemoeid heb dat ze uit het water gehaald moesten worden, maar ik heb als beloning van de S.D. toen toch bij voorbeeld losgekregen dat ook niet-gedoopte kinderen in Westerbork pakketjes van de kerken mochten ontvangen. En dit, ach, dit was Roosje, maar ze heette niet Roosje, ze had geen naam — dat was een weesje dat verwijderd moest worden uit een Duits weeshuis en een Duitse verpleegster moet het toen om het te redden clandestien hebben ondergeschoven in een of ander transport — Roosje, ach dat was zo'n schatje, dat hadden we bij opbod kunnen verkopen; en dit — o, dit ben ik.

Dit ben ik, zei ze, — en daar hebben we dan de mevrouw Wijsmuller van ruim twintig jaar geleden, gekiekt op het Damrak in Amsterdam; een nog jonge ferme vrouw, gekleed in een kwiek mantelpakje met even korte strakke rok als men nu draagt, een niet zo mooie vrouw maar toch één waar mannen naar zullen hebben omgekeken. Merkwaaardig dat de mode toen net zo kort van rok was als nu; dat zijn dus de benen die dat mieze mannetje Eichmann zo nodig zien moest, ze zal verrekt goed begrepen hebben dat hij maar een smoesje maakte met z'n so reinarisch; dat is de vrouw die meer dan eens gedineerd heeft met hoge Duitse officieren en dan begreep ze best dat ze naar bed gingen met jonge meiden, maar dat je veel meer van ze gedaan kon krijgen als je met ze dineerde: als ze het gevoel hadden even geaccepteerd te worden op een zeker niveau; dat is ze dus, zoals ze toen was, op een kiekje, — onze kans om te interpreteren: een avonturierster — dat zie je zo.

En nu passen de verhalen die ze vertelt beter bij de vrouw die we ons kunnen indenken: de vrouw van het kiekje. Ze zegt: bij het allereerste transport uit Wenen was een dokter — dokter Engel, hij zou tot Kleef meegaan. In de gang van de trein hield hij me staande en begon een soort toespraakje; mevrouw, u bent door God gezonden om dit alles te doen; dat zijn van die beweringen die me kriegel maken want wat moet je op zo iets terugzeggen? — ik knikte maar wat en wilde doorlopen, maar hij bleef praten. Hij zei: u weet misschien dat men bij Joodse begrafenissen geen bloemen geeft

maar een steen, — dat wist ik niet, ik weet het nog niet, ik moet er toch eens naar vragen of dat wel waar is. Enfin, hij zei: hier heb ik een lucifersdoosje en daarin heb ik een steen gedaan, draag die altijd bij u — het zal u geluk brengen. In zo iets geloof ik niet, maar ik heb dat ding toch in m'n tasje gedaan en er de rest van de dag niet meer aan gedacht; ik had zorgen genoeg — er was een vrouw in Keulen die me kwam zeggen dat ze me een heel slecht mens vond omdat ik er plezier in had ouders van hun kinderen te beroven — weet u dat me dat wel vaker verweten is? — dat was meer dan gewoon onzin, het was onheilspellend; deze vrouw is later met kinderen naar Litauen gegaan in autobussen, die kinderen zijn er vergast maar zij leeft nog, ik heb haar na de oorlog in Duitsland ontmoet en ik dacht: dat klopt. Enfin, aan die dokter Engel heb ik niet meer gedacht. Toen de kinderen de volgende dag op de boot naar Engeland zaten en ik met de heren Kramarsky en Flörsheim en mijn man zo'n beetje zat na te kaarten, heb ik ze toen dat lucifersdoosje laten zien en ik heb het opengeschoven; er zat een nogal viezig en kleverig zwart geval in en de mannen zeiden: „Truus, doe dat smerige ding weg, — wat moet je met zoiets.” Als zij dat niet gezegd hadden had ik dat doosje zelf weggegooid, maar nu stopte ik het weer in m'n tasje en het heeft er wekenlang in gezeten, ook als ik op reis was naar Duitsland. En toen kwam er een dreigend briefje uit Brussel: dat ik de juwelen van dokter Engel in Brussel moest afleveren omdat men er anders een politiezaak van zou maken. Met die brief — er stond ook in dat dokter Engel pas uit Wenen kon

vluchten als zijn juwelen, die ik had, te gelde gemaakt waren — ben ik meteen naar de heren Kramarsky en Flörsheim gegaan, we hebben het vieze geval toen eens goed bekeken en erin geknepen; het gaf een beetje mee en het bleek dat er isolatieband omheen geplakt zat — en toen we dat lospeuterden kwamen er een paar grote diamanten te voorschijn. Ik heb ze afgeleverd bij die familie in Brussel en ik heb ze ook gezegd dat ik het een groot schandaal vond dat dokter Engel me met zo'n rotsmoesje misbruikt had voor diamantensmokkel, al die tijd dat ik dit doosje in mijn tas droeg had het door douane of zo ontdekt kunnen worden en dat zou het einde van de transporten geweest zijn — nog afgezien van de kwade kansen die ik zelf liep. Enfin, die dokter Engel is later in Amerika terechtgekomen. Wat een geluk dat ik dat vieze lucifersdoosje van 'm niet heb weggegooid, alleen maar omdat mannen zeiden dat ik dat wèl moest doen.

Ze zegt: smokkel hebben ze me van alle kanten aan willen smeren — Joden en Nederlanders en Duitsers, zelfs de heer Gildemeester, een Nederlander die in Wenen werkte, heeft me meer dan eenmaal voorgesteld kostbaarheden over de grens te smokkelen. Ik heb dat altijd geweigerd en dat was maar goed, want de Duitsers moeten die heer Gildemeester wel in de gaten gehad hebben, ik ben eens, toen ik met hem een bespreking gevoerd had, in Berlijn uit het vliegtuig gehaald voor een douane-onderzoek met zelfs een dokter erbij; tot op m'n huid werd ik onderzocht naar diamanten. In Frankfort ben ik eens opgewacht door een paar

heerschappen van de Gestapo die wilden praten, zeiden ze, praten omdat ze vonden dat er te veel kinderen uit de omtrek van Frankfort meegingen met mijn transporten. Ze waren me te vriendelijk, ik moest zelfs met ze naar de opera 's avonds en toen kwam de aap uit de mouw: of ik goudgeld voor ze wilde smokkelen naar Nederland. Ik heb toen weer nee gezegd en de dag erop ben ik aan de grens weer tot op m'n blootje gecontroleerd op smokkel — een valstrikje van de Gestapo. Later, toen de oorlog dan was uitgebroken, was het niet alleen smokkel waarvan ik verdacht werd, het was ook spionage; ik ben verdacht door Duitsers, Fransen, Zweden, Denen en Nederlanders en zelfs een paar maal gearresteerd; alleen de Engelsen hebben me nooit verdacht en dat zegt dan wel iets van hun volkskarakter: zij konden zich blijkbaar wèl voorstellen dat een vrouw dwars door oorlogvoerende landen reisde met geen ander oogmerk dan kinderen redden.

Het was al oorlog toen ze het laatste transport in Vlissingen stond na te wuiven; ze reisde naar Amsterdam voor het eerst in vele maanden als een gewone vrouw zonder opdracht, ze voelde zich klein en overbodig. Toen ze thuiskwam kon ze gaan zitten en afwachten, net als alle andere Nederlanders zou ze toeschouwer zijn aan de rand van de arena waarin Frankrijk en Engeland Duitsland naar de strot zouden vliegen, of omgekeerd. In afwachting daarvan kon ze eindelijk na zoveel maanden gewone dingen doen: ze kon zich thuis met het eten bemoeien en eens iets extra lekkers klaarmaken, ze kon

omdat het ten slotte september was eens langs de etalages lopen om de mantelpakjes van de herfstmode te bekijken, ze kon eens gezellig met haar man uitgaan, en elke avond las ze dan in de krant dat er, terwijl Polen gekeeld werd, in het Westen weer niets gebeurd was, behalve dan dat er dagelijks een paar beleefdheidschoten gewisseld werden tussen de Siegfried- en Maginot-linies. Even — een paar dagen maar — had ze het gevoel gehad dat ze, nadat ze immers alles wat menselijk mogelijk was had gedaan, het lot van zoveel tienduizenden kinderen die ze nog in Duitsland en Oostenrijk en Polen wist, aan een hogere macht over moest laten; even — een paar dagen maar — kon ze berusten en toen voelde ze zich weer onrustig worden: als in het Westen die oorlog maar niet losbreken wilde — waarom zou ze dan niet gewoon doorgaan met haar werk en kinderen gaan halen? Ze zat te popelen; ze zegt nu: ik was eigenlijk niet verbaasd toen ik op 12 september al een uitnodiging kreeg om samen met mevrouw Van Tijn in Berlijn te komen voor een vergadering, het was de Kultusgemeinde die ons uitnodigde. Ik begreep wel van tevoren dat we met de kindertransporten niet zouden kunnen doorgaan op de oude voet, vooral niet omdat de transporten niet meer zouden kunnen doorgaan naar Engeland, als we kinderen zouden halen moesten ze bij ons blijven in Nederland. Ook de organisatie van het transport zelf moest wel veranderen; toen mevrouw Van Tijn en ik van het Duitse consulaat visa kregen moesten we met de auto van mevrouw Kramarsky naar Bentheim rijden, want er gingen geen treinen meer de grens over. In

Duitsland zelf merkten we toch ook al dat er oorlog was of althans dat de werkelijke oorlog werd voorbereid: het spoorwegverkeer was zo volslagen gemilitariseerd dat geen enkele stationschef vroeger dan vijf minuten tevoren wist welke treinen er zijn station binnen zouden lopen en in welke richting ze dat station weer zouden verlaten; in een zigzagkoers, telkens overstappend, kwamen we in Berlijn. Ik belde er de Kultusgemeinde op en meneer Epstein kwam ons afhalen; hij vertelde meteen dat er twee vergaderingen gehouden zouden worden — een over de volwassenen onder de Joden die nog over de grens zouden mogen, en een over de kinderen — en dat de Gestapo aan de vergaderingen zou deelnemen. Ik heb toen die vergadering over de kinderen bijgewoond; het was vreemd natuurlijk met de mensen van de Kultusgemeinde te moeten praten in het bijzijn van twee Gestapo-mannen die aan het hoofd van de tafel zaten en over elk onderdeel van onze plannen moesten beslissen; als ze ja of in Ordnung zeiden, of desnoods even knikten, konden we een stapje verder gaan; als ze nee zeiden of zelfs maar hun schouders ophaalden moesten we onverwijld iets nieuws bedenken. De mensen van de Kultusgemeinde waren er al aan gewend maar ik niet, ik had wel af en toe de neiging om een beetje ruzie te gaan schoppen om mijn zin door te drijven. We begrepen allemaal wel dat we zo'n beetje op de tast moesten werken; de leiding van de Kultusgemeinde vroeg me of ik mijn best wilde doen zoveel mogelijk kinderen te doen opnemen in landen die niet in oorlog waren met Duitsland, de landen van Zuid- en Noord-Amerika.

We hebben in die tijd nog wel kleine transporten samengesteld maar veel minder dan de mensen van de Kultusgemeinde toen hoopten, veel minder ook dan het achteraf lijkt. Ik bedoel: er zijn ten slotte zoveel Joden in de Verenigde Staten terechtgekomen, dat het lijkt of dat land inderdaad was wat de Europese Joden ervan dachten: het Wonderland van de Vrijheid. Zelfs de Amerikanen zelf waren zo naïef; ik herinner me een gesprek in Berlijn met de leider van de afvaardiging van een der grootste Amerikaanse hulpcomités, hij glimlachte heel vriendelijk en neerbuigend als er gesproken werd over wat Engeland gedaan had: tienduizend kinderen opnemen — dat was wel aardig, zei hij, maar hij kwam eigenlijk om te praten over honderdduizend kinderen. Ik ben toen kwaad geworden en ik heb gezegd: ik geloof uw verhalen niet, tot nu toe heeft Amerika niet één kind toegelaten dat niet beladen was met paperassen. Ik bedoel: er waren meer papieren, verklaringen, onderzoeken nodig om een kind in Amerika te krijgen dan om het uit Duitsland te krijgen. Ik zei: als u dan ons werk zo minnetjes vindt, weest u dan eens zo brutaal om één enkel kind mee te nemen als u naar Amerika teruggaat. Hij zei: daar denk ik niet aan — dat mag niet. En toen heb ik gezegd: dan geloof ik ook niet dat Amerika honderdduizend kinderen zal opnemen, we zullen maar gewoon doorgaan met ons werk.

Amerika was in die tijd — en nog wel — voor zoveel Joden het Beloofde Land, meer nog misschien dan Palestina dat was; het Beloofde Land van de Vrijheid, —

maar ik wist dat de oude landen van Europa dat veel meer waren: Frankrijk dat bijna ongelimiteerd vluchtelingen toeliet, Engeland, dat dan wel limieten stelde vanwege de goede orde, maar altijd bereid was de limieten uit te breiden; zelfs een beetje Nederland, waar dan wel officieel niet zo grootscheeps gehandeld werd maar waar je dan toch altijd ondershands een beetje kon smoezen met iemand als mr. Tenkink of desnoods met een gewone politiemann of een spoorwegambtenaar. Ik geloof niet dat er in Amerika wat te smoezen viel: zonder affidavit kwam niemand erin. Ik weet wel dat het achteraf lijkt of ik ongelijk had: er zijn ten slotte zoveel Joden toch in Amerika gekomen — maar dan altijd via een omweg: al die Joden die naar Zuid-Amerika of Midden-Amerika gingen deden dat omdat ze dan op de drempel stonden van de Verenigde Staten — hun werkelijk doel. Dat wist toen iedereen en er werd zelfs schandelijk misbruik van gemaakt, er werd een meer of minder illegale handel gedreven in papieren voor die landen waar men het leven kon rekken tot het lukte om een affidavit voor de Verenigde Staten te krijgen.

Cuba was een van die landen: voor Cuba konden Joden uit Duitsland een entree kopen voor vijfhonderd dollar; er zijn denk ik duizenden Joden naar Cuba gereisd want de Hamburg Amerika-lijn maakte er ook reclame voor. Die maatschappij is er mee doorgegaan, maar bij aankomst bleek dat de Cubaanse regering de visa had ingetrokken — dat is het schandaal van de San Luis geworden. Er zaten negenhonderdzeven passagiers op: Joden — die een retourbiljet hadden moeten kopen;

misschien hebben sommige mensen aan boord alleen daardoor al iets vermoed van het drama dat volgen zou en toch kochten ze dat retourbiljet en scheepten zich in: ze deden immers in hun wanhoop alles om uit Duitsland weg te komen. De kapitein van de San Luis was een eerlijke kerel: Schröder, hij voer naar Cuba en toen hij er zijn passagiers niet mocht ontschepen — men zei dat de visa vals waren, ze waren via tussenpersonen gekocht — had hij terug kunnen varen omdat immers de passage voor de terugreis betaald was. Hij deed het niet, hij telegrafeerde de Joodse comités in Amerika en Europa, hij bleef weken kruisen voor de Amerikaanse kust, hij negeerde zelfs een bevel van de Gestapo om direct terug te varen naar Hamburg omdat men in de wereldpers het schandaal wilde vermijden van het leuren met negenhonderd vluchtelingen uit Duitsland, — dat was in mei 1939, Duitsland wilde nog poseren als een land van beschaving. Kapitein Schröder moet een briesje als storm op de Noordzee in zijn logboek hebben genoteerd: als smoesje om Antwerpen aan te doen; daar zouden de Joden verdeeld worden, Engeland zou een deel nemen, en Frankrijk en België en Nederland. Ik ben er geweest voor Nederland, samen met twee commissarissen van de Vreemdelingendienst die ieder nog een administratief assistent bij zich hadden; ze logeerden in Vlissingen en wilden geen poot verzetten voor ze wisten wie hun natje en droogje betalen zou. Meneer Kramarsky heeft me toen opgebeld, hij zei: „Truus, wil jij die heerschappjes een beetje vertroetelen?” Nou, ik heb het hotel van Vlissingen opgebeld en gezegd: u krijgt twee commissarissen

met hun aanhang, geef ze ieder een kamer met badkamer, laat ze eten en drinken wat ze willen, al moeten het oesters met champagne zijn, ik kom morgen alles betalen. We hadden die mensen eigenlijk niet nodig, want de Nederlandse regering had al toestemming gegeven tweehonderd van de passagiers van de San Luis in Nederland toe te laten, maar er was bepaald dat er geen invaliden, zieken of krankzinnigen bij mochten zijn en dat kwamen de commissarissen van de Vreemdelingendienst controleren. Dat gesjacher was typisch voor de houding ten opzichte van vluchtelingen: elk land wilde alleen het puikje, alleen mevrouw Weiss van Frankrijk was bereid statenlozen te accepteren, en Engeland nam ten slotte de kneusjes.

We hebben in Antwerpen van vier uur 's middags tot twee uur 's nachts vergaderd, toen waren we zo moe van het geharrewar dat we besloten maar eerst de komst van de San Luis af te wachten. Om vier uur 's nachts zijn we in de auto van Antwerpen naar Vlissingen gereden, waar we om acht uur verwelkomd werden door de commissarissen van de Vreemdelingendienst, die zeiden dat ze zeer tevreden waren over de wijze waarop ze in het hotel werden verzorgd. Toen hebben we niet stik gezegd; we hebben ons fatsoen gehouden en we hebben de heren uitgenodigd met ons mee te gaan aan boord van een sleepboot, de zee op, naar de San Luis. Aan de reling stonden de kinderen die niets anders zeiden dan telkens weer: wir danken Ihnen — wir danken Ihnen — wir danken Ihnen, — we moeten toen allemaal tegelijk beseft hebben dat we ons hadden te schamen

om dat urenlang harrewarren van wie willen we wel en wie willen we niet. Meneer Kramarsky heeft toen na overleg met kapitein Schröder voorgesteld dat we in de salon zouden gaan zitten en dat dan de purser de passagierslijst zou aflezen en de namen en bijzonderheden opsommen van elk gezin: man, vrouw, kinderen, leeftijd, beroep, land van herkomst, quotum-nummer voor eventuele emigratie naar de Verenigde Staten, gezondheids-toestand. In tafels om hem heen zouden dan de delegaties zitten en door handopsteken te kennen geven of men zo'n gezin dan wel of niet wilde hebben. Engeland heeft toen de meeste zieke mensen genomen en er waren veel zieken, want de Hamburg-Amerika Lijn had wel de terugreis laten betalen maar er was zelfs geen water en voedsel meer aan boord, ook wel natuurlijk doordat kapitein Schröder zijn terugreis zo lang vertraagd had om deze negenhonderdzeven mensen niet aan de Gestapo te hoeven overleveren. Nederland heeft toen honderdachtennegentig passagiers opgenomen; we hadden tweehonderd goudsbloemen bij ons en dat oranje hebben we toen aan dek uitgereikt aan de mensen die op onze lijst stonden en die we de volgende ochtend al zouden komen afhalen met een boot van Verschueren; ze moesten naar Rotterdam — naar de quarantaine op Heyplaat. De San Luis was intussen een wereldberoemd schip geworden en de burgemeester van Hansweert stond met de ambtsketen om ons op te wachten toen de boot van Verschueren in zijn haven aanlegde — maar hij liep kwaad weg toen hij hoorde dat een vrouw de leiding had van het transport. „Als ik dat had geweten,” zei hij, „dan had

ik er zo'n drukte niet van gemaakt, dan was ik gewoon naar de kerk gegaan," — nou ja, Onze-Lieve-Heer hééft vreemde kostgangers.

Ze grinnikt even geamuseerd om die deftige burgemeester, en meteen erop fronst ze de wenkbrauwen en zegt: dat drama van de San Luis is me blijven bezighouden, het was niet opgelost toen de San Luis afmeerde in Antwerpen. Van mijn gesprekken met kapitein Schröder heb ik destijds verteld aan mevrouw Teulings in Amstelveen, zij heeft het weer doorverteld aan Jan den Hartog en die heeft er toen Schipper naast God van gemaakt, — een drama dat net als alle drama's eindigt als het doek valt. Schrijvers hebben het maar makkelijk, ze zetten een punt achter een drama, — maar kapitein Schröder zelf moest naar Hamburg en daar wachtte de Gestapo, voor hem was het verhaal van de San Luis niet af. En ook niet voor die Joodse passagiers, behalve voor hen die naar Engeland konden gaan; hoevelen van die in Nederland en in België en in Frankrijk bleven zijn ten slotte niet toch in handen van de Duitsers gevallen en vergast. Er was een meisje dat ik uit Bochum had gehaald en dat later via Hamburg op de San Luis kwam, van de San Luis heb ik haar meegenomen naar Rotterdam, in de oorlog kwam ze in Westerbork en vandaar werd ze op transport gesteld naar Theresienstadt; ik dacht dat ze dood was en toen ik na de oorlog bericht van haar kreeg uit Maastricht heb ik een hele dag lopen huilen, dat was heel onlogisch. Ik dacht toen alleen maar: wat een ròtspelletje hebben jullie met dat kind gespeeld.

Van dat eerste plan om nog zoveel mogelijk Joodse kinderen over ons land naar Amerika te transporteren is niet zoveel terechtgekomen, maar we hadden toch een begin gemaakt: de Gestapo vond nog goed dat we kinderen uit Duitsland weghaalden en de mensen van de Kultusgemeinde konden heel voorzichtig verder manoeuvreren; ik was niet zo verbaasd zo maar ineens een telefoontje te krijgen uit Berlijn met het laconiek verzoek de volgende dag om vier uur een vergadering bij te wonen. Ik kon, doordat mevrouw Kramarsky toevallig bij me was en haar auto voor de deur had staan, nog net de trein halen en intussen had men van het Kindercomité de stationschef opgebeld zodat de conducteur al klaar stond met mijn kaartje. Hij kwam me op het perron tegemoet en zei: dat is fijn mevrouw dat u weer naar Duitsland gaat; dan is er kans dat er weer kinderen komen, — de conducteurs die op Duitsland reden kenden allemaal de kindertransporten, ze stonden soms in de gang een coupé binnen te kijken en te mompelen van: ach, die arme sodemietertjes.

Natuurlijk heb ik er wel last van gehad dat zoetjesaan iedereen me kende; wie veel reist op het zelfde traject ontdekt dat er vaste reizigers zijn, dat heb ik later in Frankrijk ook gemerkt. Op die reis naar Berlijn kwam in Amersfoort een man tegenover me zitten die zo stiekem in de spiegeling van het venster naar me had zitten kijken — mannen denken altijd dat een vrouw dan niet merkt dat ze zitten te gluren — enfin, ik dacht gewoon dat ik een beetje sjans had, maar in Hengelo zei

dat heerschap ineens in het Duits: bent u niet die mevrouw van de transporten Joodjes? Mijn moeder had me wel geleerd dat ik niet met vreemde heren moest praten maar dat heb ik later weer afgeleerd; ik ben op zoveel smoesjes ingegaan en dan heb ik later ontdekt dat ik er heel anders dan die praatjesmakers bedoelden profijt van kon trekken. Hij was wel een beetje vervelend opdringerig, hij vroeg of ik niet die avond in Oldenzaal wilde blijven souperen, maar ik ben doorgegaan naar Bentheim. Daar moest ik blijven slapen in de Kaiserhof omdat de treinen niet meer rechtstreeks naar Berlijn gingen; de volgende morgen stond het heerschap me op het perron op te wachten, hij hielp me toen mijn tasje nog weer eens gecontroleerd moest worden door de douane, hij zei dat het niet hoefde omdat ik met hem reisde; hij bleef opdringerig en zat in de trein maar te praten over dat heerlijke souper in Oldenzaal en het nog veel heerlijker ontbijt, er ging niets boven een Nederlands ontbijt, — een zeurpiet vond ik 'm. Om van hem af te zijn ging ik op de gang staan; we waren toen al in Osnabrück en er kwam een jongeman naar me toe en vroeg of ik hem even zijn aktentas na wilde dragen; dat was wel mal maar ik deed het toch en toen gaf dat jong me op het perron een visitekaartje en fluisterde: die man die bij u zit is consul-generaal in Parijs geweest, hij werkt nu op het auswärtige Amt in Berlijn, past u op met die man. Ik bedacht dat ik eigenlijk best een relatie bij het auswärtige Amt zou kunnen gebruiken en ik ging zelfs met hem lunchen in de restauratie en toen kwam hij dan los. Hij vertelde nu zelf dat hij consul in Parijs geweest

was en hij zei dat al z'n goeie goed er nog stond in koffers, dat het goeie goed van de Franse diplomaten nog in Berlijn in koffers in een depot stond, hij stelde voor dat die koffers via mijn huis geruild zouden worden. Ik heb gezegd dat ik in kinderen deed en niet in kleren en tot Berlijn is hij blijven zitten mokken, de pietlut.

Ze merkt niet eens dat we haar — paf van de anticlimax in een verhaal dat tot een Hitchcock had kunnen leiden, zo iets als *The lady vanishes* — zitten aan te staren; ze gaat gewoon door, want ze zit ten slotte alleen maar te vertellen wat echt gebeurd is en de anticlimax is daar dan wel het bewijs van. Ze zegt: van Löhne af hebben er ook officieren in onze coupé gezeten, ze zaten op te scheppen over de Poolse veldtocht die ze hadden meegemaakt; ze vertelden dat die niet op 1 september was begonnen, dat ze al twee dagen tevoren over de grens waren getrokken en dat ze paarden hadden gestolen en wandelstokken. Dat wordt ons dan te bar: waarom in godsnaam wandelstokken, willen we weten; weet ik het, zegt ze, dat heb ik niet gevraagd, en dan gaat ze weer verder, onverstoorbaar.

In Berlijn, zegt ze, werd ik weer afgehaald door de heer Epstein. Hij vroeg: waar zijn uw koffers; ik zei: man, ik ben hals over kop gekomen, ik heb alleen een nachtjapon en schoon ondergoed bij me; ach, wat jammer, zei hij, want u bent de gast van de Gestapo en omdat wij in het vervolg de rekeningen van de gasten van de Gestapo moeten betalen moet u in het hele sjieke Excelsior logeren en daar is het gek dat u alleen

maar een nachtopon bij u hebt. Hij scheen er zich werkelijk zorgen over te maken en toen ik in Excelsior kwam heb ik dus bij de receptie maar gezegd, dat ik mijn bagage voorlopig op 't station had gelaten; ik kreeg een luxueuze suite en ik moest maar even zeggen wanneer de coiffeur moest komen en hoe laat de masseuse en de manicure — de Gestapo liet zich kennelijk wel vertroetelen. Ik heb er met de heer Epstein om lopen monkelen; hij zei: nu u het zo goed bij me hebt, mevrouw, wilt u wat sigaren voor mij kopen? ik mag niet in sigarenwinkels komen. In gewone restaurants mocht hij ook niet meer eten en dus hebben we gegeten bij een Chinees en daar heb ik gehoord waar de vergadering over gaan zou: de Deense regering wilde nog kinderen opnemen als de Joodse kinderen die nog in Denemarken waren, doorgereisd zouden zijn; ze hadden allemaal visa voor Israël dat toen overigens nog Palestina heette. Op de vergadering zelf, met de Gestapo, moest over de organisatie ervan natuurlijk zo weinig mogelijk gepraat worden; wat ons betreft zaten die kerels van de Gestapo er alleen maar om van ja te knikken, en toen ze dat gedaan hadden ben ik naar Kopenhagen gevlogen.

Ze zegt: ik heb wel gemerkt dat u mijn verhaal van die jongeman die me zijn kaartje gaf een mal verhaal vond, het was toch niet zo mal; die jongeman woonde in Kopenhagen en toen ik de heer Oppenheimer van het Joodse Comité zijn kaartje liet zien, hoorde ik dat hij de zoon was van een Zuidamerikaanse diplomaat; ik heb hem toen opgebeld en binnen het uur hadden we de

politie op ons dak die wel eens wilde weten hoe het kwam dat ik zo precies wist dat die jongen die middag om twee uur met de trein was aangekomen, hoe het kwam dat ik per vliegtuig kwam, waarom ik zo nodig eerst in Berlijn had moeten wezen, — da's pas politie, heb ik toen gedacht: binnen een uur na een afgeluisterd telefoontje weten ze alles. Overigens heb ik er veel plezier van gehad dat ik destijds in Osnabrück niet tegen hem gezegd heb: draag je eigen aktentas maar; hij heeft me, juist omdat zijn vader een Zuidamerikaans land vertegenwoordigde, veel kunnen helpen, tot in Frankrijk toe. Het was toen ik in Kopenhagen was midden oktober 1939; het heeft tot 6 januari 1940 geduurd voor alles geregeld was: de boot die in Marseille zou liggen, de charter van vliegtuigen naar Amsterdam, omdat de Gestapo verboden had dat Joodse kinderen die eenmaal weg waren uit Duitsland nog door Duitsland zouden reizen; dan de doorreis door België en het oponthoud in Frankrijk. Er kwam uit Palestina een jongeman over van de Jeugd-Alyah en als proef hebben we eerst Joodse kinderen die al in Nederland waren naar Marseille gebracht. Het reisbureau bleek in Marseille een hotel voor onze kinderen besproken te hebben en de eigenaars ervan kwamen ons afhalen, het waren Arabieren, een ervan had slobkousen aan. Dat herinner ik me nog omdat hij degeen was die toen ik naar mijn kamer vroeg zei: u? — u slaapt vannacht bij mij. Het was een heel onguur hotelletje in de haven, vanwege de goedkoopte was het besproken — we hebben eigenlijk voor dat werk altijd dubbeltjes moeten tellen — enfin, die nacht heb ik de

jongens om beurten de wacht laten houden voor de meisjeskamer. Ik heb van dat landverhuizershotel in de goorste havenbuurt van Marseille een ansichtkaart meegenomen om de mensen in Amsterdam ervan te overtuigen dat ze wat anders moesten verzinnen. Het volgende transport kwam in een keurig hotel maar toen hadden we weer andere moeilijkheden; er was een meisje van zeven jaar bij dat naar haar ouders in Shanghai moest, en er was een jongen die naar Napels zou gaan, maar de boot die naar het Verre Oosten zou varen vertrok niet uit Marseille maar uit Genua. Ik heb die jongen en het meisje tot de Italiaanse grens gebracht, dat jong was zestien maar pienter, en hij bezwoer me dat hij het meisje netjes op de boot in Genua zou brengen. Dat was zaterdag, zondag was ik terug in Marseille, maandag ben ik met de kinderen naar de bioscoop gegaan; 's avonds werd er in het hotel waar we met z'n allen zaten te praten een telegram gebracht in het beste Frans dat je van een jongen van zestien verwachten mag: Erika très bon stop victoria autre route stop erika dans trieste par elisabeth; dinsdag om zes uur 's morgens heb ik de kinderen op de boot gezet, om elf uur stond ik op het vliegveld, om een minuut over elf was ik gearresteerd door twee heren met bolhoeden op.

Wat erop volgde vertelt ze alsof ze een beetje ruzie heeft gehad met een tramconducteur die haar onheus heeft bejegend, ze is nog wel een beetje verontwaardigd maar toch ook ietwat geamuseerd. Ze zegt: ik werd wat je noemt in m'n lurven gepakt en in een hokje gekwakt, mijn bagage werd me afgepakt maar af en toe kwamen

de heren bij me kijken en ze vertelden me dat ik moest wachten omdat de admiraal belang in me stelde, welke admiraal dat wel mocht wezen ging me niet aan, maar ik mocht wel aannemen dat er in Marseille een admiraal was. Ik vond het dom gebabbel maar om één uur was er nog geen admiraal en ik kreeg honger; na wat soebatten mocht ik gaan eten in het restaurant maar zij gingen mee; ze gooiden theatraal de deur van de eetzaal open en kondigden aan: mesdames et messieurs, la femme est très dangereuse; iedereen hield op met eten, de mensen klommen zowat op hun tafeltjes om me te bekijken, en ik was zo kwaad dat ik een grote lunch heb besteld met een hele fles bourgogne erbij. Eerstens dacht ik: het is helemaal mis met me maar als ik goed eet kan ik er even tegen, en tweedens had ik zo de pest in dat ik dacht: ik eet en jullie kunnen toekijken. Van die hele fles bourgogne ben ik wel een beetje doezelig geworden maar ik heb lekker die middag verder doorgebracht in het zonnetje voor mijn hokje, op een handkar, die twee heerschappen met bolhoeden stonden als standbeelden naast me. Omdat het al november was werd het koud zodra de zon wat lager stond en toen ben ik mijn hokje weer binnengegaan; even later kwam dan wel niet de admiraal maar er kwamen twee matrozen, die hebben me afgetuigd, die hebben me heen en weer geschopt, ze sloegen mijn bril van mijn neus.

Dat vertelt ze dan toch op een toon die doet vermoeden dat ze die twee matrozen nog wel eens zou willen ontmoeten, als ze toevallig een deegrol bij de hand had; dat begrijpen we heel goed want we dragen

ook een bril en we weten dus dat niets zo vernederend is als na de eerste klap al hulpeloos te zijn van kippigheid; dat verklaart dan ook haar ietwat makke reactie toen de Franse matrozen in merkwaardig goed Duits haar hoonden: da haben wir die Erika, endlich haben wir das Schwein, — waarom spreken jullie Duits tegen me, vroeg ze, — omdat het je moerstaal is, zeiden zij.

Ze begreep natuurlijk al wel dat ze van spionage verdacht werd om dat telegrammetje over Erika; ze begreep ook dat ze net zo goed haar mond kon houden als het verhaal opdissen van Erika en de boot naar Shanghai en de jongen van zestien, dat was precies het verhaaltje dat elke spionne uit haar mouw schudden zou. Ze zweeg dus maar toen ze in een auto werd geduwd, ze zweeg toen ze naar een eilandje gebracht werd, ze zweeg nog toen ze met een schop onder haar achterste in een cel gedirigeerd werd maar ze zal wèl even vuil gekeken hebben, en ten slotte moest ze dan toch dat ongeloofwaardige verhaaltje van een zevenjarig Joods meisje dat toevallig Erika heette afdraaien, toen ze werd verhoord en nog eens verhoord. En toen gebeurde dan wat wel gebeuren moest: er kwam een man melden dat men alles gecontroleerd had, dat men in het hotel was geweest en dat ze er werkelijk met kindertjes was geweest, dat men haar koffer had opengebrouwen en dat er alleen wat vrouwenspul in zat, dat men haar handtasje tot in de voering onderzocht had en dat men alleen papieren over kindertjes gevonden had, dat men het reisbureau Cook had opgebeld en dat alles wat ze gezegd had waar was gebleken. Toen werden de Fransen weer Fransen en dus

hoffelijk, en toen werd mevrouw Wijsmuller weer mevrouw Wijsmuller en zei dat ze dan nou die admiraal wel es effetjes wilde spreken. De admiraal kwam en mompelde excuses en zei dat 't 'm speet dat d'r bril kapot was; en m'n koffer, zei ze; en uw koffer, zei hij; en m'n tasje, zei ze; en uw tasje, zei hij; en m'n vliegticket is verlopen, zei zij; hij keek de dienstregeling na en zei: u kunt met de nachttrein; en mijn man zal ongerust zijn, zei ze; ik zal uw man laten telegraferen, zei hij; en ik sta voor snot in het hotel, zei ze, en hij gaf zijn adjudant mee om haar in zijn eigen auto naar het hotel te begeleiden. Maar die triomf heeft ze toen dan toch zelf verspeeld, doordat ze in de auto die adjudant is gaan zitten pesten: dat ze bij de marine toch een beetje pienterder moesten zijn, zei ze, wilden ze ooit die spionne Erika die de berichten van hun schepen doorgaf bij d'r kladden krijgen. Zo'n adjudant is een pedant mannetje; hij zei merde en liet de chauffeur stoppen en zei dat ze wat hem betraf naar de verdommenis mocht lopen, en stapte uit. En alsof die adjudant van de admiraal dus inderdaad zo iemand als een onheuse tramconductor was geweest, zegt ze schouderophalend: nou ja, een domme jongen, — en het was óórlog, moet u rekenen.

BEZETEN MIER

Ze heeft het vorige hoofdstuk gelezen — en ze heeft het geslikt, ze heeft een beetje moeite gehad met dat woord avonturierster, maar ze heeft het gevoegd bij die stuk of wat andere voor haar niet zo vleiende woorden en ze geeft haar fiat; het boek hoeft geen standbeeld te worden, zegt ze, en zeker niet een standbeeld van een heilige, dan zouden trouwens al die vrouwen die een vrouw haar vriendinnen noemt zeggen: gunst, dat is toch Trúús niet, en dan kan ik het dus beter zelf zeggen. Zal ik maar gewoon doorgaan? — we hebben trouwens de Dora vergeten. Dat was een ouwe kolenboot die door de Hegaloet was gekocht en gekalefaterd tot het wrak in zekere zin weer zeewaardig was, het kreeg een Griekse kapitein en een vlag van Panama en ten slotte toestemming om uit te varen van de scheepvaartinspectie, nadat we met alle mogelijke mensen gesmoesd hadden, want normaal had de Dora nooit meer mogen varen: er waren geen hutten voor de mensen, ze sliepen op dek onder zeil; er waren ook maar twee reddingboten, terwijl er in Amsterdam al driehonderdvijfenzestig passagiers aan boord gingen; in Antwerpen kwamen er nog eens honderd bij. Het schip voer naar Palestina en daar zijn de passagiers clandestien aan land gegaan — er kwamen toen in de jaren van het Britse protectoraat over Palesti-

na meer Joden illegaal dan legaal binnen; angst maakt vindingrijk. De passagiers van de Dora kwamen voor een deel uit de landen van Midden-Europa, waar ook al niemand zich meer veilig voelde, zelfs Joden uit Nederland hadden zich op de Dora ingescheept; dat was in juli 1939 toen elk zinnig mens toch al moest weten dat Hitler niet zou rusten voor hij heel Europa beheerste, — het merkwaardigste is dan wel, als je het achteraf bekijkt, dat iedereen er heimelijk van overtuigd was dat het 'm nog lukken zou ook, nog merkwaardiger dat zovelen niettemin deden of hun neus bloedde, de kranten schreven zelfs dat het niet behoorlijk was dat men zich op een dergelijk schip op zee waagde; dat wisten wij ook wel, maar we wisten dat het nog gevaarlijker zou zijn zich niet op zee te wagen. Er is toen nog wel door die kranten een hele rel ontketend: de Daily Mail ging erover schrijven dat Nederland de illegale immigratie in Palestina bevorderde, maar de minister kon, toen de gezant bij hem kwam informeren, zeggen dat hij van niets wist, — hij wist ook van niets, we hebben zorgvuldig alle mensen die verantwoordelijkheid droegen buiten deze zaak gehouden.

Eind 1939 heb ik nog een transport samengesteld voor Chili. We hadden in Rotterdam een schip gecharterd dat tot Gibraltar zou varen, daar zou een Italiaans schip de passagiers overnemen, — de heer Dentz is toen meegeweest voor de volwassenen en de kapitein heeft me zo'n beetje willen ontvoeren, hij verwachtte een inval van de Duitsers in Nederland; dat dachten toen

veel Nederlanders, maar ik geloofde er nog niet in, ik kwam nog in Duitsland en ik merkte niets bij onze grens.

In die eerste oorlogsmaanden zijn toch weer de kindertransporten naar Engeland op gang gekomen; ik bracht er kleine groepen per vliegtuig. Voor het gemak had ik twee paspoorten: één voor Duitsland en Oostenrijk en de Middeneuropese landen, één voor Scandinavië, Engeland, België en Frankrijk; ik wilde er zo min mogelijk de aandacht op vestigen dat ik werkte naar beide kanten en dus gaf ik telkens een paspoort in bewaring op het stadhuis en ging het verwisselen als dat nodig was: de Duitsers zagen dan niet de stempels van Croydon en Brighton en de Britten zagen niet de stempels van Bentheim. Ik dacht dat ik slim was, maar het was althans de Duitsers toch bekend dat ik in Engeland kwam en dus zullen de Engelsen ook wel geweten hebben dat ik in Duitsland kwam. De Duitsers hebben er misbruik van willen maken: er werkte toen in Amsterdam een Duitse bankier, Flesche, die beschouwd werd als het hoofd van wat men later de Vijfde Colonne is gaan noemen; een van zijn mensen was Sperling, van het reisbureau Salzkammergut in een steegje van de Kalverstraat. Hij liet me een keer 's avonds komen, omdat hij wat te bespreken had — hij begon te vertellen dat hij van alles wist; toen trok hij een lade open en zette doosjes met juwelen op tafel; hij zei: uit ons onderzoek is gebleken dat u al uw werk voor niets doet, dat is dwaas, wij laten niemand voor niets werken; u moogt wat kiezen als u belooft dat u af en toe, als u in Frankrijk of

Engeland geweest bent, eens met me komt praten. Ik heb toen gezegd: als ik dat voor de Duitsers zou doen, wie garandeert u dan dat ik niet hetzelfde zou doen voor de Engelsen. Toen werd hij kwaad en begon onbeschoft te worden; omdat mijn man ten slotte ook in de bankwereld werkte heb ik er nog een rel bij Flesche van gemaakt, maar hij beweerde dat mijn Duits zo slecht was dat ik Sperling verkeerd begrepen moest hebben. De volgende dag kreeg ik van Flesche en Sperling een opdracht: ik moest Ursula Eckscheidt uit Londen gaan halen: een meisje van achttien, de dochter van een nogal hoge S.S.-er in Berlijn, ze woonde in Londen onder toezicht van Quakers; als ik haar en een baby van negen maanden, ook van Duitse ouders, niet uit Engeland zou meebrengen, zou ik nooit meer naar Duitsland mogen. Op aanraden van Nederlandse politiemensen ben ik dat verhaal gaan vertellen aan de militaire attachés van Frankrijk en van Engeland; ze beloofden me te zullen helpen. Dat was november; in februari 1940 was Ursula er nog niet; de Quakers schreven me dat ze had kennis gemaakt met een Joodse jongen en dat ze er niets voor voelde naar Duitsland terug te keren. Ik heb haar toen een keer in Londen ontmoet, ik heb haar gezegd van hoe groot belang het voor mij was dat ze wel naar haar vader terugging, ik kreeg steeds meer last op het Duitse consulaat als ik hun stempels nodig had. In maart is ze ten slotte gekomen; de Engelsen hebben haar gewoon op een vliegtuig naar Nederland gezet en mij van haar komst verwittigd. Ik ben haar op Schiphol gaan afhalen; zo, hier ben ik, zei ze, wat doen we nou? Ik zei: ik zal

je maar naar oom Flesche brengen; ja, das wäre schön, zei ze, der wird mich kennen lernen; een paar dagen later belde Flesche me op: of ik maar wilde zorgen dat het loeder naar Duitsland ging; als ik dat niet deed zou hij me weten te vinden; ze had z'n hele huiselijke leven in de war geschopt, en dat nadat hij nog wel zo goed voor haar gezorgd had. Direct na aankomst was hij met haar naar de Bonneterie gegaan om haar eens sjiek in de kleren te steken, — en de rest braakte hij ook uit, hij was zo verrukt geweest van de sjieke Ursula dat hij ermee op stap was gegaan en de dag erop was ze dat zijn vrouw gaan vertellen. Ik heb haar bij familie in Heemstede opgehaald; ik heb haar over de grens gewerkt; en ik heb me nog vaak afgevraagd: wàs ze zo'n loeder, of heeft ze wraak willen nemen voor die Joodse jongen in Londen?

Die eerste oorlogsmaanden zijn toch heel druk geworden; met transporten uit Wenen, bestemd voor Amerika; met transporten uit Scandinavië, bestemd voor Palestina; toen ik er eenmaal mee bezig was heb ik ook Nederlandse jongens en meisjes en later zelfs Belgische meegenomen naar Marseille; dat waren de leukste transporten, want de jongens en meisjes waren dan al zo lang weg uit Duitsland dat ze niet zo schuw meer waren; als we voorbij Lyon waren werd de restauratiewagen gesloten en dan voerden de kinderen er een revuetje op; ze zongen liedjes en ze dansten; zelfs de conducteurs kwamen kijken. In opdracht van het comité in Brussel heb ik nog twee agenten van de Joint uit Duitse con-

centratiekampen gehaald; ze waren in Riga geweest maar in de Oostzee had een Duitse onderzeeër het Zweedse schip waarop ze reisden aangehouden om hen van boord te halen. Omdat ik toen heen en weer reisde heb ik ook kinderen geruild; kinderen uit Nederland naar Frankrijk of België gebracht en omgekeerd; juist doordat zoveel Joodse ouders eerst hun kinderen stuurden en pas later zelf poogden te vluchten was er verwarring ontstaan; met dat ruilen hebben we af en toe een beetje moeten knoeien; de Belgen vonden ruil wel goed maar wilden gelijk oversteken: als er drie kinderen in België kwamen moesten er drie weer uit, en als ik er toevallig niet drie had, liep ik in de trein de coupés langs en leende voor een halfuurtje een paar kinderen van andere mensen.

Uit Scandinavië moesten de mensen per vliegtuig komen en de K.L.M. bood me soms koopjes aan: als er veel vracht op Zweden was kon ik voor de lege terugreis af en toe een paar vliegtuigen krijgen. Op 10 maart ging ik zo zesenvijftig kinderen halen in Stockholm, maar toen ik er was hoorde ik dat er ook honderdvijftig volwassenen uit Warschau op transport wachtten; daar was ook het voltallig bestuur van de Kultusgemeinde bij; heel rijke mensen waren het, die het onaangenaam vonden dat ze zo te zeggen derde klas moesten reizen. Ook waren er nog kinderen uit Wilna die wachtten in Riga; ik zat met een paar honderd mensen. Om ze mee te kunnen nemen moest ik nog vliegtuigen van de Zweedse luchtvaartmaatschappij charteren; die kreeg ik

ook maar ik kreeg er geen benzine bij, want, zei de Zweed, de benzine is gerantsoeneerd en unser Hermann zou het niet goed vinden dat ik tachtigduizend liter verbruikte voor Joden; gewoon een nazi die man; hij zat me in mijn gezicht uit te lachen; hij vond het gewoon fijn dat ik die Joden niet zou kunnen vervoeren, maar ik heb 'm tuk gehad. In Stockholm was ik te gast geweest bij Fritz Warburg, de grote bankier uit Hamburg, die met een Zweedse vrouw was getrouwd; met Warburg ben ik toen naar de secretaris van prins Karel geweest; prins Karel was voorzitter van het Rode Kruis en die secretaris was een ouwe Poolse baron en hij kon de Duitsers wel vreten; binnen een half uur had ik een briefje dat me tachtigduizend liter benzine garandeerde. De vliegtuigen zouden vertrekken van Malmö en in de trein erheen ben ik toen mijn tasje met al mijn papieren kwijtgeraakt; Evert van Dijk heeft toen op het vliegveld gezegd: jullie kennen mij en ik ken Wijsmullertje en dat is voldoende, zij heeft al deze vliegtuigen gecharterd en daarmee gaan we weg. We gingen er ook mee weg en een paar uur later stonden we weer in Malmö op het vliegveld: Schiphol zat potdicht; wat doen we nou, Wijsmullertje? zei Evert van Dijk; ik zei: we starten weer, als jij ons vliegt durf ik best. We hebben onderweg nog een sneeuwstorm gehad maar we zijn toch veilig geland.

Ik zou met die zesenvijftig kinderen in Elim logeren; de volwassenen zouden elders in hotels worden ondergebracht, maar ze moesten eerst geteld worden door de mannen van de vreemdelingenpolitie, ze misten er elf: het

bestuur van de Warschause Kultusgemeinde met aan het hoofd meneer Mazur, ze waren op eigen houtje in het busje gestapt dat pendelde tussen Schiphol en het Amstel Hotel, dat konden zij betalen en ze hadden genoeg van wat ze derde klas reizen noemden. Van meneer Mazur heb ik last gehad tot het bittere eind, hij wilde wel naar Palestina maar hij wilde toch niet, hij wilde eerst zaken regelen in Europa. Ik heb hem het Amstel Hotel uit laten zetten en de vreemdelingenpolitie hield toezicht op het instappen toen we de volgende dag per trein naar Frankrijk zouden vertrekken; meneer Mazur stapte gewillig in, liep door de trein en stapte de volgende deur weer uit. Ik had alle paspoorten, ik was voor elk transport verantwoordelijk en daarom kocht ik voor elke reis een koffertje in de Hema en daarin stopte ik de paspoorten. Meneer Mazur kwam me vertellen dat ik een dievegge was, hij had zelfs kans gezien een Poolse consul in België te mobiliseren die zijn paspoort op kwam eisen. Toen ik het niet geven wilde werd ik voor rotte vis gescholden maar ik versta toch geen Pools; aan de Franse grens probeerde meneer Mazur zijn paspoort uit het koffertje te grissen en omdat de commissaire spécial dat zag werden we in Parijs opgewacht door een voltallige compagnie politie; door een haag van met gummiknuppels gewapende politiemannen moesten we naar hotel Terminus, dat hotel is toen een dag en nacht bewaakt. In Marseille was de politie al gewaarschuwd speciaal op meneer Mazur te letten en dat is hem bijna noodlottig geworden; ik moest bij de commissaire komen die zei: weet u wel dat u een Sara bij u hebt; dat zal wel, zei ik,

daar zijn het Jodinetjes voor; u kent uw bijbel niet, zei de commissaire, Sara was de vrouw van Abraham en ze gewon Izaak toen ze al hoogbejaard was; meneer Mazur heeft papieren voor zijn dochter van zeventien en voor een baby van een paar maanden, maar zijn vrouw is achtenvijftig; behalve dat, zei de commissaire, is er een echtpaar Hering, maar mevrouw wil in het hotel niet bij meneer slapen; bij de purser van het schip zijn trouwens meer vrouwen komen vertellen dat ze alleen maar op papier met hun man getrouwd zijn, u knoeit. Nou ja, hij knoeide ook; ik bedoel, toen ik zei: laten we de zaken stellen zoals ze zijn, u wilt in Frankrijk deze Joden niet, Nederland wil deze Joden niet, Scandinavië wil deze Joden niet en we kunnen ze ook niet naar Duitsland terugsturen, dus zet ze op dat schip, dan zijn we d'r af, — toen moest toch nog even zijn hand gesmeerd worden. Het kwam dus mooi uit dat heel wat mensen van dit transport goudgeld gesmokkeld hadden.

Als men een mierenhoop half heeft ingetrapt, ziet men de werkmieren: als bezetenen sjouwen ze heen en weer met eieren en larven, de eieren en larven van de mierenkoningin, want een werkmier is zelf niet reproductief; zo bezeten als de kinderloze werkmier is mevrouw Wijsmuller geweest, zo bezeten heeft ze Europa afgeleurd met kinderen toen onze mierenhoop al half was ingetrapt en toen totale vernietiging dreigde. Bijna vermakelijk is het een werkmier soms te zien scharrelen met één enkel eitje als de reddingsactie niet lukken wil, als ze met het ei tegen zich aangeklemd van

een zandkorreltje terugroetst, als ze met dat ei wroetend onder een takje poogt door te kruipen, als er een gekromd blaadje in de weg ligt waar ze radeloos het eind van zoekt, zo heeft mevrouw Wijsmuller gescharreld met Ilse.

Ilse was nog niet drie jaar toen ze haar haalde uit Frankfort, november 1939, in opdracht van een familie Liebermann op Aruba, die Ilse geadopteerd had. Het meisje bleef een paar dagen bij haar thuis in Amsterdam, toen werd, in overleg met iemand van de K.N.S.M. besloten dat het zou worden toevertrouwd aan de zorgen van andere passagiers voor Aruba, de heer en mevrouw Westerman, die zelf een kindje hadden dat net zo oud was als Ilse, ze zouden speelmakertjes zijn onderweg. Ze zouden reizen met de Simon Bolivar; mevrouw Wijsmuller en haar man brachten Ilse 's avonds tegen zeven uur naar het schip, toen de bel luidde als sein dat de wegbrengers het schip moesten verlaten werd ze hysterisch, ze wilde niet weg, ze wilde Ilse mee terug nemen, ze beweerde dat er iets met het schip zou gebeuren. Zo iets gebeurt meer op een schip en de hofmeester weet precies wat hij doen moet: een kopje koffie presenteren en in erger gevallen een glaasje water, hij moet ook de purser waarschuwen want hysterie kan aanstekelijk werken op andere wegbrengsters en zelfs op passagiers die dan op het laatste ogenblik het schip willen verlaten en dan weer terugkomen omdat ze hun koffers niet in de steek willen laten, een reuze gezeur, waarvan dan de hofmeester de schuld krijgt. Zo iets gebeurt meer op een schip, het zal destijds, toen de vluchte-

lingen werkelijk te kiezen hadden tussen the devil and the deep blue sea, zelfs wel vaak voorgekomen zijn. Het merkwaardige van dit geval was alleen dat mevrouw Wijsmuller, die zelf zoveel gereisd had per schip en per vliegtuig en per trein en die bovendien zoveel duizenden kinderen had staan nawuiven, op de Simon Bolivar hysterisch begon te doen. Die nacht werd de Simon Bolivar getorpedeerd en in de verwarring raakte Ilse te water, ze werd nog gered maar moest met een middenoorontsteking en van het zeewater opgezwollen beentjes worden opgenomen in een Londens ziekenhuis, ze bleef er tot april 1940; toen was ze genezen en de hoofdverpleegster vroeg wie de afzender was van Ilse: ene mevrouw Wijsmuller in Amsterdam; het kind werd per vliegtuig geretourneerd. De K.N.S.M. bood aan Ilse met een ander schip mee te nemen; ze zei eerst ja en toen toch weer nee, dat schip is op de pier van IJmuiden vergaan. Ze onderhandelde met de B.P.M. over het transport van Ilse en men noemde de naam van een echtpaar dat naar Aruba moest; wij zullen die naam niet noemen omdat meneer zei dat hij Ilse wel mee wilde nemen, op voorwaarde dat zijn zuster en haar dochter als begeleiders zouden worden beschouwd en dus op kosten van Ilse zouden reizen. Hij zei: niet iedereen is zo gek als u, mevrouw, om alles voor niets te doen.

Ilse is twee jaar geleden nog met haar pleegouders bij me op bezoek gekomen, hier op de Nassaukade, zegt ze, een lieverdje — maar ze wist er niets meer van hoe ik toen op 8 mei met haar op de trein naar Parijs ben ge-

stapt en hoe ze toen vlak bij de Spaanse grens is weggestapt, aan de hand van een mevrouw wier man ook op Aruba werkte en die via Lissabon zou reizen. Ze zei: dag mevrouw; ik kon toen niet verder mee, ik moest terug naar de kinderen in Amsterdam, ook die waren niet veilig meer.

HET LAATSTE SCHIP

Ze was op 6 mei 1940 naar Emmerich gegaan om er een vierentachtigjarige blinde Joodse vrouw te gaan afhalen; ze werd er hartelijk verwelkomd door de commandant van de Gestapo, die vol trots z'n mannetjes liet aantreden om haar de gloednieuwe blauwgrijze uniformen te laten bewonderen.

„Mooie pakkies,” zei ze, „zijn die voor zondags?”

„Nee,” zei hij, „ze zijn voor de invasie; we dragen nu de legerkleur omdat onze mannen bij de invasie in Tsechoslowakije als verdachte personen zijn gearresteerd door onze eigen weermacht.” Ze deed of ze niets begreep, doch de Gestapo-commandant was zo kinderlijk blij met z'n nieuwtje dat ten slotte wereldnieuws zou worden, dat hij haar meetrok een kamertje in vanwaar ze op straat voor het station kon kijken; hij wees haar een man aan in een zwart uniform.

„Wat is dat voor man,” vroeg hij.

„Weet ik veel,” zei ze.

Dat, zei hij trots, is een Panzersoldaat; en weet u wat dat is, vroeg hij en wees op wat haar leek te zijn een stalen beerput op rupsbanden; dat zei ze niet omdat ze zo vlug niet wist wat een beerput in het Duits is; dat is een Panzerwagen, zei hij en wachtte even om haar de gelegenheid te geven te zeggen dat ze zo'n fijne Duitse

tank mooi vond, hoor. Ze zei weer niets en hij werd er even stil van; weet u wat het betekent, Frau Wijsmuller, zei hij, als zulke Panzer aan een grens staan opgesteld? Nee, zei ze, en omdat hij, kleine ambtenaar die hij ten slotte was, hoe dan ook indruk op haar wilde maken, flapte hij er een heel klein beetje hoogverraad uit; hij zei: in de nacht van donderdag op vrijdag, om 3 uur, trekken we de grens over, als u donderdag komt met de laatste trein, dan zetten we u in een versierde auto en we rijden samen naar Den Haag; we beschouwen u als een vriendin.

En toen werd ze kwaad, — van de zenuwen, zegt ze zelf. Ik heb ze verteld dat ze hun rotgeintjes voor zich moesten houden; dat ze zeker dachten, die ouwe tante kunnen we van alles wijsmaken en dan doet ze het in d'r broek; dat ze maar liever van die opschepperige verhaaltjes moesten opdissen als ze hun bierfeestjes hielden in een van de tweeënzeventig kroegen van Emmerich; dat ik erop rekende fatsoenlijk behandeld te worden en dat ze hun lolletjes mochten bewaren voor die blonde lellebel uit Den Haag, die een paar maal per week met cocaïne over de grens ging; ik heb ze ten slotte uit staan schelden in plat Amsterdams, maar toen ze over hun eerste verbazing heen waren begonnen ze te lachen; ze schaterden en sloegen elkaar op de schouders van plezier en riepen: nah, seh'n sie, die Frau ist so schrecklich dumm. Kan ik gaan? vroeg ze; ja, doch, geh'n Sie, zei de commandant, auf wiederseh'n Frau Wijsmuller; auf wiederseh'n, auf wiederseh'n, riepen z'n mannetjes.

Ze zegt: in Zevenaar ontmoette ik vaak een ambtenaar van de Inlichtingendienst uit Den Haag; die man scharrelde rond op het station en in de wachtkamer en in de treinen, om praatjes aan te knopen met reizigers uit Duitsland; mij had hij meer dan eens ronduit gevraagd of ik iets vreemds had waargenomen in Duitsland. Hij stond er weer en ik heb hem verteld dat er een telefoonleiding liep tot aan de laatste boom voor het Nederlandse douanehuisje, en dat er tot dicht op de grens hooibergen stonden die er de vorige week niet waren; ik heb hem ook verteld dat de Gestapo-commandant me verklapt had dat er tanks stonden opgesteld; dat ik er zelf een gezien had; dat ze in de nacht van donderdag op vrijdag over de grens zouden komen. Hij zei: mevrouw, ik weet dat wat u zegt waar is; ik heb het al doorgegeven naar Den Haag, maar ze geloven me niet; wilt u het ze nog eens gaan zeggen op Buitenlandse Zaken? Dat heb ik eerst niet willen doen; ik heb zelfs mijn reis met Ilse, die ik naar Spanje moest brengen, willen uitstellen, maar de volgende ochtend al heel vroeg belde de heer Croiset van Ugchelen me op en vroeg of ik wilde komen praten; ik ben toen inderdaad naar zijn bureau op de Koninginnegracht gegaan en ik heb hem alles verteld; hij heeft me toen smadelijk zitten uitlachen en zei dat ik toch wel begrijpen moest dat hij zulk hysterisch gelieg niet geloofde; dat waren precies zijn woorden: hysterisch gelieg. Van hem ben ik toen gegaan naar Buitenlandse Zaken, naar de heren Boer en Carriere; ze zaten op de eerste etage, als men de trap opkomt linksaf en dan de deur rechts; dat zeg ik erbij opdat niemand zal kunnen zeg-

gen: je bent er niet eens geweest; ook die twee heren geloofden me niet, die me met nauwelijks verholen leed-vermaak hebben zitten bekijken en na afloop zeiden: nou hoor, eindelijk is mevrouw Wijsmuller ook bang, maar dat hoeft niet; gaat u maar rustig naar Parijs en door naar Spanje, want u krijgt een briefje mee voor onze consul-generaal in Parijs en die zal u wel helpen; we zullen hem ook een telegram sturen. Merkwaardig was dat ik na dit bezoek op het Plein ben aangesproken door een Fransman; hij zei: mevrouw, ik weet van uw gesprek en ik weet ook dat het niets uithaalt; hier in Nederland wil men niet in catastrofes geloven; doet u mij een plezier en belt u in Parijs om tien uur dit telefoonnummer op; dan komen er een paar heren bij u; vertelt u hun alles, — en wat uzelf betreft, ga niet door naar Spanje — kom zo gauw mogelijk terug.

Op woensdag 8 mei 1940 ben ik dus op reis gegaan met Ilse; in Parijs heb ik haar meegenomen naar hotel Terminus, waar ik altijd logeerde. Die avond heb ik het telefoonnummer gedraaid dat die Fransman in Den Haag voor me opgeschreven had en alleen gemeld dat ik er was; er kwamen prompt twee heren aan wie ik alles heb verteld; ze waren zelf heel zwijgzaam zolang ik over militaire zaken praatte, maar ze hebben me spontaan geholpen toen ik vroeg hoe ik met Ilse aan moest. Met haar ben ik de volgende morgen, 9 mei dus, op de trein naar Spanje gestapt en ze werd onderweg overgenomen, zodat ik meteen terug kon; die nacht sliep ik dus weer in Terminus. Om drie uur was er luchtalarm en de portier kwam hijgend mijn kamer binnenvallen en zei dat ik

naar de schuilkelder moest; hij zei: omdat u een Hollandse bent kom ik u waarschuwen, de Duitsers zijn uw land binnengevallen. Ik ben toen gewoon in bed gebleven, maar ik heb wel een hele fles wijn leeggedronken van ellende.

De volgende morgen om negen uur ben ik samen met de familie Polak uit Amersfoort bij de Nederlandse consul geweest; ik werd allesbehalve vriendelijk ontvangen; men liet doorschemeren dat men mij ervan verdacht een spionne te zijn; men had een telegram uit Den Haag ontvangen waarin klaarblijkelijk vermeld stond wat ik er verteld had; men vond het maar vreemd dat ik zou weten wat diplomaten niet wisten. Het scheen overigens op 10 mei 's morgens om negen uur nog niet doorgedrongen te zijn tot de consul dat er oorlog was; men zei: hoor eens, mevrouw, dat zijn smoesjes; we hebben de Nederlandse radio aanstaan; Hilversum zendt gewoon muziek uit; u wilt ons in de war brengen; we moeten u wel helpen, — maar hoeveel geld hebt u bij u? Mijn man had me, juist omdat wij wel geloofd hadden in wat die mannen van de Gestapo ons verteld hadden, tienduizend francs meegegeven; dat was toen veel geld. O, zei men op het consulaat; als u er zo goed bij zit, dan kunt u het wel even uitzingen; het is nu vrijdag; overmorgen is het eerste pinksterdag; maandag de tweede; Pinksterdrie houden we hier niet; komt u dus dinsdag even langs; dan zullen we zien.

Ik heb er nog wel staan tegenpruttelen, maar het hielp niet; ik ben toen eerst met de Polaks gaan eten en daarna

ben ik naar het Belgische consulaat gegaan, om alvast een doorreisvisum te vragen; bij de Belgen stonden in de rij de mannen die zich kwamen melden als vrijwilligers om hun land tegen de Duitsers te verdedigen en ik begreep dat die mannen in elk geval naar België zouden vertrekken. Daarover heb ik nog met de hotelportier gepraat en hij beweerde dat hij me zou kunnen waarschuwen als er een kans was om weg te komen; ik heb hem toen duizend francs gegeven en hij is me werkelijk die avond om tien uur komen vertellen dat er om kwart voor elf een trein met Belgische vrijwilligers van het Gare du Nord zou vertrekken. Hoge Franse officieren hebben me toen toestemming gegeven om met de soldaten mee te reizen; de volgende ochtend om zeven uur waren we in Feignies; veel te laat, doordat we onderweg een paar bombardementen kregen. De commissaire spécial wilde me niet laten gaan, hij kende me wel en hij wilde me beschermen tegen wat hij dwaasheid vond; hij zei: die jongens gaan naar België en dat kan nog wel; maar u moet door naar Amsterdam en dat haalt u nooit. Alle Belgen werden in één wagon geperst en er kwam nog een vechtpartij omdat er een pastoor mee wilde; ze hebben hem er met lege flessen uit geslagen; pastoors werden toen gewantrouwd omdat er geruchten gingen over Duitse parachutisten die als geestelijke waren verkleed; er gingen overigens ook geruchten over parachutisten die als vrouw waren verkleed maar klaarblijkelijk heeft geen van die soldaten eraan getwijfeld dat ik een echte vrouw was, ik mocht wel mee. Bij Quévy moesten we uit de wagon; plat op de grond langs de

spoorbaan hebben we gelegen want de lijn werd gebombardeerd; het station Mons werd ook getroffen en de rails waren kapot; ik had bovendien glasscherfjes in mijn schoenen gekregen maar dat heb ik pas later gemerkt, — nadat we eerst in een cafeetje wat hadden gedronken om van de schrik te bekomen en toen een eind langs de spoorbaan hadden moeten lopen tot waar een wagon voor ons kon worden gerangeerd. Om twaalf uur waren we in Brussel, daar kwamen toen al stromen vluchtelingen uit het oosten van het land aan. Met de soldaten ben ik weer op de trein gestapt — naar Antwerpen, in Mechelen moesten we de trein uit omdat de krankzinnigen uit een gesticht in Geels geëvacueerd moesten worden; ik ben toch in Antwerpen gekomen, omdat de soldaten me eenvoudig meenamen alsof ik hun marketentster was. Van Antwerpen ben ik — ik had ten slotte veel geld bij me — met een taxi naar het grensstation Putten gereden, de Nederlandse grensbeambten zeiden dat ze blij waren dat ik er heelhuids was, want meneer Croiset van Ugchelen had al opgebeld om naar me te informeren; ik verwacht mevrouw Wijsmuller, had hij laconiek gezegd. In een cafeetje heb ik even met mijn kapotte voeten op een stoel gezeten en ik heb de waard gevraagd hoe hij dacht dat ik nog naar Amsterdam kon komen nu er geen treinen meer reden; door hem mocht ik meerijden met een vrachtauto met lege biervaten, zo kwam ik in Bergen-op-Zoom en vandaar ben ik weer met een taxi naar Dinteloord gereden. De havenmeester stond er op de kade iedereen te verbieden om naar Numansdorp te gaan; Numansdorp verkeerde in staat

van beleg en bovendien waren er door vliegtuigen magnetische mijnen in het Hollands Diep gegooid. Ik mocht wel naar Ooltgensplaat van de havenmeester, maar ik heb gezegd, u kunt me nog meer vertellen, hoe kom ik weer van Ooltgensplaat? Terwijl we stonden te bekechten kwamen er een stuk of wat mensen om ons heen staan: een compleet circus uit Gent; we hebben toen botje bij botje gelegd en zelf een motorbootje gehuurd om ons over te laten zetten naar Numansdorp en daar zijn we opgesloten in het tramhuisje. Ik heb nog even met de militaire commandant van Numansdorp mogen praten en bij hem trof ik dokter Dubois uit Amsterdam als militair arts, ik kon nog wel uitleggen dat ik niet zo maar een vluchteling was, dat ik terug moest naar Amsterdam; daar zou de volgende ochtend over gepraat kunnen worden, zei de commandant, en voorlopig kon ik in elk geval een beetje slapen in het tramhuis.

Vreemd was eigenlijk de onmiddellijke kameraadschap met wildvreemde mensen, eerst waren dat de soldaten geweest; nu de circusgasten die overigens in hun gezelschap ook al andere vluchtelingen hadden opgenomen; er kwam een meisje naar me toe dat zei: ik ken u van naam; u hebt mijn schoonfamilie helpen vluchten naar Zuid-Amerika, mijn verloofde gaat nu naar Rio en ik ook: het is ze nog gelukt ook. Dat meisje is me die nacht om vier uur komen wekken, ik had zo lang niet geslapen dat het normaal geweest zou zijn als ze me niet wakker had kunnen krijgen en toch was dat niet zo; ik geloof dat een mens in nood zijn dierlijke instincten terug krijgt: ik was meteen helder, zo alert als een haas die geritsel

hoort naderen. Ze zat op haar hurken naast me en boog voorover en fluisterde: mevrouw, zullen we de benen nemen; ik heb geen moment gearzeld, ik ben opgestaan en heel voorzichtig zijn we over de slapende mensen heengestapt; een jongeman werd er wakker van, stond ook op en ging zonder een woord te spreken met ons mee. We zijn naar het dorp gelopen en daar kwam toen net bij het aanbreken van de dag de karavaan van Philips aan: de hele staf van technici die naar Engeland zouden gaan. Dat ze gingen was natuurlijk heel nuttig — de brain-trust van Philips is zeker van belang geweest voor de oorlogsindustrie in Engeland en Amerika —, maar hóe ze gingen was dwaas: al die mensen wilden hun persoonlijke bezittingen meenemen, zelfs tapijten hadden ze bij zich, en dus moesten ze in auto's reizen; de karavaan trok natuurlijk de aandacht van Duitse vliegtuigen en Numansdorp is toen gebombardeerd. Het klinkt cru natuurlijk, maar als ik eerlijk wil zijn moet ik zeggen: zo'n bombardement is een fascinerend schouwspel; het werd bizar toen er een kippenfarm werd getroffen, er steeg een witte wolk van kippeveertjes op; we werden ons de werkelijkheid en de gruwzaamheid van de oorlog pas weer bewust toen we hoorden dat er twee kinderen bij om het leven gekomen waren.

In Numansdorp hebben we een handkar gehuurd met een paardje ervoor, want ik kon niet meer lopen; we zijn tot aan het eerste veer gekomen en dat veer kostte toen tien gulden per persoon; oorlog bleek meteen al voor menigeen een kansje op een kleine bijverdienste, maar dat is in oorlogen altijd en overal zo geweest. Op Rozen-

oord hebben we weer gelopen tot de pont naar Maassluis, we zaten dus in de vesting Holland en daar was het een heidense bende; dat meisje en ik hebben vooral last gehad van iedereen die wilde controleren of we wel vrouwen waren, soldaten en agenten en marechaussees en alle mannen die maar wilden trekken aan onze haren en knepen in onze borsten om na te gaan of dat allemaal wel echt was: we voelden ons als koeien op een veemarkt. Soms stonden er drie, vier man bij elkaar en dan werden we door alle vier onder handen genomen, we zeiden dan moedeloos: maar die man heeft het toch net gedaan; ja, zeiden ze dan, maar wij moeten het ook doen.

In Maassluis hebben we ons bij de politie gemeld en daarna moesten we naar de legerstaf en er werd een auto van Philips gevorderd om ons mee te nemen naar Wassenaar. In Den Haag waren relletjes, een soort wilde jacht op verraders; bij de Haagsche Schouw werden toen we langsreden juist een paar mensen doodgeschoten. We zaten toen al in een andere auto, de politie van Wassenaar had ons erin gestopt; we hadden natuurlijk uren en uren oponthoud gehad, het was negen uur 's avonds toen we in Leiden aankwamen; we werden aangehouden en ik was zo op dat ik maar berustend geknikt heb toen een onderofficier beweerde dat ik een spionne moest zijn. Wat hij dan wel met een spionne moest doen wist de jongeman ook niet; hij heeft me toen maar naar het huis van een oude dame gebracht omdat bij haar de officieren van de staf waren ingekwartierd. Dat arme ouwe mens was als de dood dat ik me aan haar tafelzilver zou vergrijpen, ze zal gedacht hebben een

spionne is net zo iets als een dievegge. Ik heb toen gezegd: mevrouw, hier hebt u mijn geld en mijn ringen en mijn oorbellen, en laat u me nu alstublieft door uw dienstmeisje opsluiten in een of andere kamer — als er maar een bed staat. Dat meisje heb ik nog opdracht gegeven me om zes uur de volgende morgen te komen wekken, en dat heeft ze gedaan ook; ik werd toen opgebracht naar de school waar de staf zat en de eerste die ik er zag was dokter Zeehandelaar van de Koninneweg. Hij zei: ach, bent u nu die Duitse parachutist die zich als vrouw verkleed heeft; enfin, de generaal heeft er toen, op zijn voorspraak, van afgezien me te knippen.

De generaal en zijn stafofficieren hebben zelfs dapper hun teleurstelling verkropt dat ze géén spion hadden; ze boden me hun excuses aan en ik kreeg een open auto onder geleide van een officier en drie soldaten, één op de treeplank, om me terug te brengen naar Amsterdam, over de grote weg, en dat was levensgevaarlijk vooral in de buurt van Schiphol.

Om tien uur die ochtend kwam ik thuis maar er was niemand en met die legerauto ben ik toen doorgereden naar het Burgerweeshuis in de Sint Luciënsteeg; de portier zei: gunst, wat doet u hier — u zat toch in Parijs? De officier heeft nog met de directrice en mij koffie gedronken, daarna heeft hij me naar De Javasche Bank gebracht, waar mijn man zat, en ten slotte naar het huis van mijn vader, die was toen al een heel oud man — en hij had zich ongerust over me gemaakt.

Van mijn vader ben ik gegaan naar mevrouw Van Tijn op de Lijnbaansgracht en zodra ik er binnenkwam zei ze dat de politiewagen net was geweest en dat men mij zocht; ze deed nogal zenuwachtig en om haar gerust te stellen ben ik meteen zelf naar de Spinhuissteeg gegaan en werd er onmiddellijk in mijn lurven genomen en naar een kamer geduwd waar een stuk of wat heren zaten die ik wel kende, maar die heel vreemd deden. Commissaris Versteegh zat er en de garnizoenscommandant — en een vreemde snuiter met haar zoals tegenwoordig nozems hebben; hij had het grootste woord — zoals tegenwoordig de nozems ook hebben. Ik werd aan een kruisverhoor onderworpen: hoe was ik teruggekomen? — maar van alles wat ik vertelde zei die vreemde snuiter dat het niet waar was, alsof hij erbij geweest was. Nou ja, ik werd nogal bokkig en ik heb die vent gevraagd of zijn moeder 'm nooit geleerd had zich voor te stellen als-ie met een dame sprak; toen begon hij te schreeuwen en liet me de kamer uitzetten. Anderhalf uur heb ik toen opgesloten gezeten bij de Vreemdelingendienst; de rechercheurs zeiden: ach, mevrouw, als u maar niet zo'n toon had aangeslagen, u moet rekenen: iedereen is zo zenuwachtig. Enfin, per telefoon hebben de heren Croiset van Ugchelen en Boer en Carriere dan mijn verhaal bevestigd en ik werd weer bij mijn ondervragers binnengebracht; ze zeiden plechtig: u bent vrij — u kunt gaan, — maar toen heb ik toch die man met dat brosse-haar even verteld dat ik 'm een idioot vond. Van dat hoofdbureau ben ik naar het Burgerweeshuis gegaan, om met de kinderen te praten. Ik was nog niet goed en wel binnen of er

kwamen een luitenant, een sergeant, een brigadier van politie en een agent; de sergeant zette de tromp van het geweer op mijn buik terwijl de luitenant me vertelde, dat ik mee moest naar het bureau Singel. Ik vroeg: hebt u een auto? — maar die luitenant zei: nee, met zo'n stuk schorem als jij bent gaan we door de Kalverstraat wandelen, dan kan iedereen je uitjouwen. Nou, dat was zelfs mij te bar, en ik heb gezegd: meneer, wilt u zo vriendelijk zijn even de Spinhuissteeg op te bellen? dat deed hij en ik hoefde dus niet mee. Ik ben nogal kwaad en nogal moedeloos naar huis gegaan en daar hoorde ik dan van de burenen dat er een overvalwagen was geweest en dat de rechercheurs gezegd hadden dat ze mij kwamen halen; ik heb maar geknikt en ben naar bed gegaan — en de volgende ochtend vroeg stond er een soldaat op de stoep met het verzoek of ik bij de garnizoenscommandant in de Lairessestraat wilde komen. Ik heb gezegd: jongen, ga jij je baas maar zeggen dat als hij wat van mij wil hij maar hier moet komen, zeg hem maar dat hij mij gisteren niet wilde kennen en dat ik hem vandaag niet wil kennen, en als hij een klusje heeft knapt hij het zelf maar op. Een uur later stond die soldaat weer op de stoep en zei dat zijn baas gezegd had dat er voor mij een boodschap uit Engeland was.

De garnizoenscommandant zei: mevrouw, u moet zo vlug mogelijk met de kinderen van het Burgerweeshuis naar IJmuiden gaan, men doet op het ogenblik zijn best er een schip tegen te houden en in Londen is men doende om toestemming van de Royal Navy; u krijgt van mij

een briefje mee voor alle wachtposten die u onderweg zullen tegenhouden, ik zal erop zetten dat u een opdracht voor mij uitvoert. Met dat briefje ben ik direct naar de Lijnbaansgracht gegaan, naar mevrouw Van Tijn, die ten slotte de leiding had van het Burgerweeshuis. Ze was er niet, ze lunchte in Américain en daar heb ik haar toestemming gevraagd autobussen te huren en ik heb haar verzocht de leden van de Joodse comités te waarschuwen, ze zouden dan mee kunnen rijden en zich ook op dat schip inschepen en naar Engeland vluchten. Om half twee stond ik bij het Burgerweeshuis met vijf bussen, maar toen ik naar binnen wilde gaan hield de portier me tegen: ik mocht er niet meer in, zei hij, ik was staatsgevaarlijk; dat was toch vreemd, dat zo'n eenvoudige man die me al zo lang kende zo op hol sloeg. Ik heb me maar niet boos gemaakt, ik heb gezegd: goed, ik mag er niet meer in — maar de kinderen mogen er wel uit, ga ze halen, ik heb hier de bussen staan en ik ga ze wegbrengen; dat heeft hij even moeten verwerken, maar hij is de kinderen gaan halen en ik ben nog met de bussen langs de Lijnbaansgracht gereden, maar er was niemand van het bestuur; er stonden wel zo'n veertig mensen, radeloze Joodse mensen, die kwamen vragen wat ze doen moesten; ik heb ze in laten stappen en op de Weteringschans zag ik een leidster lopen, een Duitse, toen heb ik mijn bus laten stoppen en haar in laten stappen. In IJmuiden stuitte onze bussen op drommen van duizenden auto's met eromheen pratende en gesticulerende mensen; ik ben uitgestapt en ben naar voren gelopen, langs die auto's en daarna door kluwens van

fietsers, tot aan de haven, waar militairen in opdracht van de regering de mensen stonden tegen te houden. Ik was het er toen niet mee eens en ik ben het er nog niet mee eens; ik vind het nog waanzin dat toen mensen die vluchtten werden verhinderd te vluchten; al hadden ze aan hun vingertoppen hangend aan de reling van een schip mee kunnen varen, dan nog zou dat beter geweest zijn dan het alternatief: in handen der Duitsers vallen. Met mijn briefje van de garnizoenscommandant kwam ik er ook niet door; dat is iets waar geen garnizoenscommandant mee rekening houdt: buiten zijn garnizoen heeft iedereen maling aan 'm. Ik zag er gelukkig meneer Koning, de directeur van de Maatschappij Nederland; hij heeft me meegenomen naar de marinecommandant, hij heette Hellingman maar ik weet zijn rang niet meer; ik weet nog wel hoe rustig hij zei: natuurlijk, mevrouw, u mag passeren en neemt u zoveel mogelijk mensen mee. In de haven lag de Bodegraven van de K.N.S.M., dat was ons schip; er hadden duizenden mensen op gekund maar ze zijn tegengehouden, er was trouwens zelfs een order gekomen dat de Bodegraven tot zinken gebracht moest worden, net als de Coen die ik zelf heb zien zakken en net als de schepen van Wijsmuller. Dat was ook waanzin: schepen tot zinken brengen die hadden kunnen en moeten uitvaren. Meneer Koning heeft Joodse vrienden aan boord van de Bodegraven gebracht, ik heb in mijn bussen mensen op de sluismuur gebracht; mevrouw Vos met twee zoons en dr. Wijsenbeek en zijn familie heb ik in laten stappen. Dokter Wijsenbeek was heel attent, hij zei: u komt uit deze chaos niet meer weg

met uw bussen, hier hebt u het sleuteltje van mijn auto, die heb ik toch niet meer nodig. Ik heb mijn kinderen aan boord gebracht en de kapitein zei: mevrouw, u blijft ook hier, u gaat met me mee. Ik heb het niet gewild, ik heb gezegd: kapitein, ik heb ook nog plichten thuis. Een beetje heb ik toen de kinderen bedrogen, ik heb mijn mantel en mijn tas aan boord gelaten en gezegd dat ze erop passen moesten, toen dachten ze dat ik ook mee zou gaan, ze waren een beetje bang, denk ik. Ik heb nog geprobeerd meer mensen op te halen, maar toen gingen er al geruchten dat de sluizen vernield zouden worden en dat IJmuiden onder water zou lopen; dat heeft meneer Nelissen van Waterstaat voorkomen, die heeft die paar Britse officieren in IJmuiden aan het verstand gebracht dat heel Amsterdam verzuipen zou als zij de zee binnenlieten. Om tien voor acht vertrok de Bodegraven, ik heb het schip staan nawuiven, dat was het einde.

VIJFMAAL DRIEHONDERDVIJFENZESTIG WERKDAGEN

Dat was van alles wat ze ons verteld heeft wel het meest verwonderlijke: een broodnuchter verslag van hoe ze tachtig kinderen bracht aan boord van het laatste schip dat IJmuiden verliet, tien minuten voor Nederland capituleerde. Sinds de tiendaagse veldtocht had Nederland geen oorlog gekend, sinds de slag bij Waterloo en de daarop volgende vluchtige bezoeken van kozakken en Pruisen had Nederland geen vreemde troepen gezien, sinds 1672, het rampjaar, had geen oorlogsgeweld gewoed binnen onze grenzen, sinds mensenheugenis had niemand uit ons veilige land hoeven vluchten. Dan is het plotseling oorlog, dan worden onze troepen in de pan gehakt, dan wordt Rotterdam verpletterd; dan verkeert dat veilige land in chaos, dan vluchten duizenden radelozen, dan verdringen ze elkaar bij honderden in de haven van IJmuiden en zien er schepen voor hun ogen zinken; dan rijdt zij met haar vijf autobussen langs, dan neemt zij onderweg nog mensen mee, dan brengt ze die aan haar zorgen zijn toevertrouwd aan boord van de Bodegraven, dan gaat ze nog anderen zoeken die mee zouden kunnen — dan staat ze op de kade en wuift het schip na en keert zich om, om naar huis te gaan waar haar plaats is, en dat is het einde.

Het was het einde niet; de volgende morgen om vijf uur ging de bel en toen ze opendeed kwam dokter Vos boven en zei: „Mevrouw, gisteren toen u mijn vrouw en kinderen meenam in de bus wilde ik niet mee omdat ik meende dat ik op mijn post moest blijven; nu Nederland dan toch tot mijn diepe teleurstelling zich heeft overgegeven, zou ik nog graag naar Engeland willen.” Ze ging meteen aan het werk; in Amsterdam, waar men ten stadhuize berustend op de Duitse autoriteiten wachtte, lukte haar niets meer, ze kreeg zelfs niet een paspoort. Ze leende een auto en kreeg een bewijsje dat ze rijden mocht en ging naar Den Haag, ze hoorde er dat de Joodse vluchtelingen die in Hoek van Holland op papieren hadden gewacht samen met Duitse deserteurs die voor de tiende mei over de grens waren geslipt, naar het veilinglokaal in 's Gravenzande waren gebracht; ze ging erheen en verzocht de Nederlandse commandant de Joden althans vrij te laten; hij deed het niet en ze reed terug naar Den Haag en bezocht in Hotel des Indes de Duitse staf. Een of andere officier poogde haar aan het verstand te brengen dat het wel zeer brutaal was dat ze, binnen vierentwintig uur na de capitulatie, bij de staf een gunst kwam vragen en dan nog wel voor Joden; dat hem overigens die Joden allerminst interesseerden, dat de Duitsers alles zouden laten zoals ze het van de Nederlanders overnamen, dat ze de eerstkomende dagen zich maar met één ding konden bezighouden: de oversteek naar Engeland. Dat hun dat lukken zou geloofde ze meteen al niet en daarom poogde ze in Katwijk en IJmuiden nog de oversteek van dokter Vos te bewerk-

stelligen maar dat lukte ook niet; in een neerslachtige stemming kwam ze thuis.

Dat was de vijftiende mei; op de zestiende zal zijn vergaderd en dat getuigt dan toch van de geestkracht van de Joodse leiders, ze zullen toen al niet veel hoop meer gehad hebben maar nog wel plichtsbesef. Uit dat plichtsbesef namen ze de eerste van hun tragische besluiten: ze wilden dat de her en der gevluchte Joden uit Westerbork naar dat veilige kamp zouden weerkeren; mevrouw Wijsmuller kreeg opdracht de Duitse commandant in Assen te gaan vragen daartoe toestemming te verlenen. Westerbork werd het beginpunt van de lange martelgang naar Auschwitz maar dat voorzag toen niemand, ook die Duitse commandant niet. Ze trof hem in een goeie bui, want hij had zojuist bericht ontvangen dat er een Wehrmacht bordeel in een autobus onderweg was naar Assen, zodat hij zijn van de spanning der laatste dagen wat rusteloze soldaten wat vertier zou kunnen bieden; de Nederlandse meisjes wilden nog niet, had hij ietwat verbaasd geconstateerd, maar dat komt nog wel, mevrouw, zei hij opgewekt; intussen schreef hij een briefje en zette zwierig zijn imperiale handtekening: de Joden mochten naar Westerbork.

Dat was de zeventiende mei; op de achttiende hoorde ze dat de Joodse vluchtelingen die in het veilinglokaal van 's Gravenzande waren bijeengebracht door de Duitsers op open vrachtauto's naar Duitsland waren vervoerd; de Feldgendarmerie was de Duitse deserteurs

komen halen, de Joden stuurde men zonder omslag weg: daar zou de S.A. wel raad mee weten. Ze ging de Nederlandse ambtenaren van de Vreemdelingendienst ongezouten vertellen dat het hun schuld was, dat was toen niet waar maar het was wel waar dat die ambtenaren achteraf een zekere nonchalance en een zekere onverschilligheid en meer dan dat: een zekere afkeer van de Joden verweten mag worden; sommige van hen zijn dan ook later N.S.B.ers geworden. Zo heftig was ze te keer gegaan in Den Haag, dat ze in elk geval bereikt had dat geen ambtenaar meer wat met Joden durfde beginnen zonder haar erin te kennen; de volgende dag al werd ze opgebeld door de heer Boog van Binnenlandse Zaken, die belast was met de administratie van Joodse kinderen: de Duitsers hadden zijn administratie in de war gegooid door de tehuizen waarin die Joodse kinderen verbleven te vorderen voor de Kriegsmarine. Het is typerend voor de houding van de Wehrmacht en de Kriegsmarine dat men die Joodse kinderen niets deed, ze werden alleen maar met hun hele hebben en houden op straat gezet als de rommel die men vindt als men een nieuw huis betreft. En omdat het toch rommel was, zei de Wehrmacht-commandant: o, zeker, mevrouw, u moogt ze best meenemen; ze kreeg zelfs weer zo'n briefje met zo'n magische gotische handtekening: ze mocht auto's huren. Even typerend voor haar houding is het dat ze die kinderen voorlopig even op straat liet zitten, het was vrij goed weer, zegt ze, ik heb dus meteen opgebeld naar Amsterdam en men zei dat de kinderen mochten komen; een deel zou worden opgenomen in het Joodse meisjes-

weeshuis en de rest in het Lloyds hotel, waar al Joodse families waren gehuisvest. Ze charterde dus autobussen en in afwachting van het moment dat ze zouden voorrijden ging ze in het tehuis op de Vijverberg de kasten en laden leeghalen, ze nam al het linnengoed en het keukenspul mee, want dat was van die kinderen en niet van de moffen. Ze had netjes heel de boel beredderd en toen reed ze met de bussen vol kinderen mee, ze waren al weer vrolijk, zegt ze.

Beredderen, dat is wel zo'n beetje het goede woord voor wat ze deed in die allereerste dagen na de vijfdaagse oorlog die een chaos in Nederland had teweeggebracht; ze deed elke dag wat, en ze reisde alweer, al moest ze voorlopig binnen de grenzen blijven, omdat er in België en vervolgens in Frankrijk nog werd doorgevochten. Zodra ten slotte ook de Franse legers bezweken waren wipte ze de grens over, dan kon ze de Europese chaos beter overzien en wat is de huisvrouwelijke opvatting van hoe men chaos moet beredderen? — gewoon ergens beginnen met orde scheppen en zorgen dat je nooit met lege handen loopt: ze nam dus meteen een Joods kind mee toen ze over de grens ging, om het naar zijn ouders te brengen. Dat was in juli: ze bracht Joodse kinderen naar België en Frankrijk om gezinnen te herenigen; in september 1940 waagde ze zich verder, ze bracht een kind naar onbezet Frankrijk.

Ze maakte zich geen illusies dat de kinderen veilig zouden zijn zolang ze binnen de armslag van de Duitsers bleven, ze bracht ze dus zo ver mogelijk weg: naar

Perpignan aan de Spaanse grens, en daar zaten al duizenden vluchtelingen in een kamp, een poel van ellende waarin zich de ellende van heel Europa weerspiegelde: er waren Joden uit alle al door Duitsland onder de voet gelopen landen van Europa, dat waren de statenlozen — want een Jood had naar de Duitse opvatting zijn nationaliteit verloren zodra hij vluchtend de grens van een land overschreed —, verder waren er de politieke vluchtelingen: communisten en sociaal-democraten, die dan nog wel een paspoort hadden, en er waren de vluchtelingen die in radeloze angst voor het oorlogsgeweld waren weggetrokken met een bundeltje kleren en wat levensmiddelen bij zich. Naar dat kamp ging ze: Saint Cyprien, en verzocht om een onderhoud met de Franse commandant, toen luitenant-kolonel later generaal Leclerc; hij was vriendelijk tot hij hoorde dat ze een Nederlandse was. Hij zei: mevrouw, er zit in Perpignan een delegatie van het Nederlandse Rode Kruis en ik heb de heren een paar malen rondgereden door het kamp en ze dan verteld hoeveel zieken ik had, dat zijn er op het ogenblik zesduizend en de meeste hebben tyfus of difterie, de mensen die gewoon maar diarree hebben tel ik niet als zieken. De heren hebben lijstjes van me waarop de medicamenten vermeld staan die ik nodig heb en die ik hier niet kan krijgen, af en toe vragen ze me nieuwe lijstjes en daarvoor in ruil krijg ik dan nieuwe beloften. Ze zei: geeft u mij ook zo'n lijstje; ze zegt nu: midden oktober ben ik met de gevraagde geneesmiddelen op reis gegaan, een wagon vol.

Ze had ze gekocht van geld dat ze in Nederland bij

elkaar had gebedeld, ze liet in Brussel rodekruisetiketjes op de pakken plakken, ze liet de hele vracht 's morgens om half zes op het Gare du Nord in Parijs uitladen en toen liep ze vast. De stationschef wees naar zijn voorhoofd toen ze hem vroeg: kunt u twee vrachtauto's voor me bestellen want ik moet naar Gare d'Austerlitz. Er waren geen vrachtauto's, zei hij; — en daar dan? vroeg ze, en wees op twee wagens van de Feldpost voor de Duitse soldaten. Er stond een jongeman bij die ze Frans hoorde praten met het stationspersoneel en hem sprak ze aan; hij bleek een Elzasser en zei dat met zoveel nadruk dat ze begreep dat hij zich Fransman en geen Duitser voelde; ze vertelde hem dat ze medicamenten voor Perpignan naar Gare d'Austerlitz wilde brengen. Kunt u huilen? vroeg hij; als het moet, zei ze; ga hier dan zitten huilen, zei hij, dan haal ik de stationscommandant erbij, die heeft een oerduits hart, die huilt als hij door de radio Zarah Leander hoort zingen, die huilt met u mee als u huilt. Hij liet de postzakken weer uit de auto's halen en op één ervan ging ze zitten en hilde; ze zegt, met nog iets van verbazing over haar eigen prestatie: ik deed niet alsof, ik hilde echt, met water, en de commandant was er zo ontroerd van dat hij me over m'n gezicht ging aaien, en toen ik hem snikkend verteld had van mijn misère, begon hij te foeteren op de Hollanders die zulke lamstralen waren dat ze een arme zwakke vrouw met zo'n vracht naar Parijs stuurden; weine doch nicht, zei hij telkens ertussendoor, en om aan het algemeen geweeklaag een einde te maken stelde de Elzasser toen voor dat hij even met mijn medicamen-

ten in een kwartiertje heen en weer zou rijden met de auto's van de Feldpost, en dát vond die commandant toen een goed idee van zichzelf.

Ze zegt: luitenant-kolonel Leclerc zei niet veel toen ik met de medicamenten bij hem kwam, hij zei eigenlijk niet veel anders dan: ik zal de dokters vragen een nieuw lijstje voor u op te stellen, mevrouw — dat was, voor een luitenant-kolonel, een blijk van vertrouwen. En toen ik met hem door het kamp gewandeld had, zei hij: zoudt u niet eens over de Spaanse grens willen kijken? Dat wou ik natuurlijk en hij vertelde me dat elke vrijdag in het Grand Hotel in Perpignan een Kommission uit Wiesbaden kwam: Duitsers en Italianen, die inkopen kwamen doen in onbezet Frankrijk en dan betaalden met briefjes met handtekeningen. Die Kommission ging soms een avondje feesten aan de grens, luitenant-kolonel Leclerc wilde wel eens weten hoe de bewaking aan de andere kant van de Spaanse grens zou zijn, — en dat wilde ik ook. Ik heb dus in mijn hotel een beetje aangepapt met een kelner en toen die vrijdagavond de Duits-Italiaanse Kommission zat te dineren heb ik een komedietje opgevoerd: ik begon in het Engels luidruchtig op te spelen omdat het eten voor de Duitse gasten er aanmerkelijk beter uitzag dan ons distributie-maal. Alleen van dat Engels spreken werden de Duitsers al nieuwsgierig en ze lieten die kelner vragen of ik een kopje koffie met ze wilde drinken, ze lieten me wel voelen dat het een hele gunst was koffie te mogen drinken, want ik moest toch begrijpen dat de nog in Europa aanwezige koffie voor hen bestemd was,

zoals ik ook moest begrijpen dat het redelijk was dat zij beter eten kregen. Enfin, ik heb er zo'n beetje de courtesane gespeeld en zondag ben ik met ze mee geweest naar Barcelona, — en later heb ik er Joodse kinderen heengebracht. Dat waren onder anderen de kindertjes De Leeuw, wier vader al in Amerika zat, maar die zelf bij hun opa in Amsterdam verbleven. De oude heer De Leeuw had me eerst niet vertrouwd, de kinderen hadden al eerder met een transport mee gekund; pas toen hij van vrienden uit het buitenland gehoord had dat kinderen die ik wegbracht werkelijk over de grens kwamen wilde hij het wagen. Om papieren voor ze te krijgen moest ik een Hauptmann beloven dat ik een keer met hem in avondtoilet in de Schmorre zou gaan eten. Ik zat toen al in de illegale groep Tweeduizend en ik wilde liever niet gesignaleerd worden als het vriendinnetje van een Hauptmann, maar de leiders van Tweeduizend zeiden: Truus, als jij alleen door met een mof te eten twee kinderen kunt redden moet je dat doen, — eet smakelijk. Ik heb dat etentje uitgesteld tot na het slagen van de onderneming, ik moest eerst naar Brussel om op de Portugese legatie inreisvergunning te vragen; toen dat gelukt was kreeg ik voor de reis een accreditief van de oude heer De Leeuw — en op het station kreeg ik de kinderen. Ze werden overgedragen door een kinderjuf, die ze comme il faut een handje liet geven en tot het moment van vertrek die kinderen bleef vermanen dat ze zich vooral netjes moesten gedragen. Ze bromden maar wat terug en zaten mij intussen te taxeren, zou ik net zo'n sukkel zijn als hun juf? We waren het station nog

niet uit of ik was er al achter hoeveel last ik zou krijgen van die twee rakkers, zeven en negen jaar oud; ze waren, zeiden ze openhartig, op een school voor moeilijke kinderen, dat zeiden ze zo trots als een Leienaar die vermelden mag dat hij voor Njord geroeid heeft. Aan tafel in de trein gooide de oudste een juskom om, niet per ongeluk: zij keerde 'm gewoon om. Drie dagen ben ik met ze in Brussel geweest en de eerste nacht hebben ze in het hotel op een paar kamers de kranen van de wasbakken en badkuipen opengedraaid, nadat ze eerst de stoppen in de afvoerpijpen hadden geduwd. In Parijs heb ik ze op hun kamer opgesloten. In Irun kwam een man van Cook me vertellen dat de familie De Leeuw het accreditief had ingetrokken, zodat ik geen cent had; de commissaire spécial moest uitkomst brengen, hij zei: mevrouw, ik heb een speciaal potje voor gestrande vreemdelingen, ik zal uw hotel betalen en u kunt op mijn kosten eten; hij kwam zelfs die avond in het hotel om een flesje wijn voor me te bestellen. De volgende dag zou ik net naar Nederland teruggaan, toen de commissaire me kwam vertellen dat hij een telefoontje uit San Sebastian gekregen had, de dames van het Spaanse Rode Kruis wisten geen raad met de welpjes, ze hadden ook daar de kranen opengedraaid. Als een leeuwentemster ben ik naar San Sebastian gegaan, ik heb ze op de trein gezet en het enige wat ik zeker weet is: ze hebben die trein niet laten ontsporen.

Ze zegt: in die eerste maanden na de capitulatie van Frankrijk ben ik ook nog in Vichy geweest, omdat

meneer Van Sevenster, onze consul-generaal daar, me helpen moest met papieren voor de andere refugié-kampen: dat was Gurs, nadat men ontdekt had dat het drinkwater van Saint Cyprien besmet was met tyfus-bacillen. In dat kamp waren kort tevoren tienduizend Joden uit Beieren gebracht, ze hadden zelfs geen kleren mee mogen nemen, ze hadden alleen elk tien mark. In het begin kregen ze er zelfs niet te eten, de mensen stierven er bij tientallen; dan was er geen hout om doodkisten van te maken en de lijken werden in een schuur gelegd, die bewaakt werd door een Nederlandse jongen, ene Verschuren: die liep er met een revolver rond om op de ratten te schieten die aan de lijken knaagden. Mensen van het Duitse Rode Kruis hebben me toen papieren gegeven om me heen en weer te laten reizen met voedsel, ik heb er eens vijfhonderd kilo gedroogde aardappelen en vijfhonderd kilo gedroogde groenten heengebracht; ze vroegen me ook om hun honden te bezorgen om op de ratten te jagen, maar dat is me niet gelukt. En als ik dan in dat kamp geweest was reisde ik door naar Vichy, om er brieven te brengen die moesten worden doorgezonden naar jonkheer Tjarda, de gouverneur-generaal in Batavia, die nog rechtstreeks in verbinding stond met de regering in Londen. En in Vichy was het leven in bijna surrealistische tegenstelling tot wat ik in de kampen zag: alle landen waren in Vichy diplomatiek vertegenwoordigd behalve dan Engeland, alle diplomaten logeerden in hetzelfde hotel en dineerden in dezelfde sjeke eetzaal; daar liepen Japanners en Chinezen soms in kimono's rond, daar dansten Brazilianen in zijden

smokings met beeldschone meisjes die stuk voor stuk Mata Hari's hadden kunnen zijn, daar kwamen de Amerikanen in tennisbroeken en slobbertruien aan tafel; en voelbaar was wat onzichtbaar bleef: het wantrouwen, de intrige, irreëel de verfijnde hoffelijkheid

Mijn werk voor het Rode Kruis heb ik op moeten geven ten gevolge van een conflict met een deel van het bestuur; de werkelijke oorzaak was dat ik had doorgegeven dat Londen had gewaarschuwd dat een der heren van het Rode Kruis onbetrouwbaar zou zijn. Die hele affaire is beschreven in een boek van Koos Vorrink, het lust me niet dat op te rakelen. Het werk voor de kampen was hoe dan ook op gang gekomen en er viel genoeg ander werk te doen. Eind 1940 al was ik begonnen in België valse cartes d'identité te kopen: ik nam een portret mee en tweehonderdvijftig gulden, die gaf ik aan een contactman in Brussel en op de terugweg uit Frankrijk kreeg ik de kaarten mee. Met die kaarten vertrokken soms hele families, en eens een deel van het personeel van een confectiefabriek, naar de familie Suikerbuik in Nispen, vandaar werden ze verder geholpen naar Zwitserland. Dat is stukgelopen doordat er misbruik van is gemaakt, eens zijn er bij de familie Suikerbuik achtenveertig Joden tegelijk aangekomen. Ik zelf heb er last door gekregen met de Gestapo, doordat iemand in een brief uit Zwitserland schreef: ga naar de witte molenaar tegenover de Raampoort; de Duitsers waren wel zo pienter dat ze witte molenaar in weisser Müller vertalen konden. In die tijd heb ik ook wel

mensen gesmokkeld; eenmaal een mevrouw Neuhaus die zelf in Perpignan zat maar bij haar man in Amsterdam wilde zijn, ik heb het haar afgeraden maar ze wilde. Ze kregen nog een kindje ook en met dat kindje zijn ze via Westerbork in Bergen-Belsen gekomen, — en vandaar levend terug. Eenmaal heb ik meneer Nijkerk van de groep Nijkerk over de grens gebracht als kindje van me.

Later kwam de tijdelijke maatregel dat Nederlandse Joden die familie in het buitenland hadden tegen betaling van vijftigduizend Zwitserse goudfranken per persoon het land mochten verlaten. Ik heb een aantal transporten begeleid naar Hendaye; later toen mijn papieren vernieuwd moesten worden heb ik het geluk gehad een beetje pummelige Duitse kantoor-soldaat te treffen, die zei dat ik een plaats in Frankrijk noemen moest als mijn einddoel; ik heb toen Irun gezegd en dat heeft hij ingevuld, hij was niet zo best in aardrijkskunde, denk ik — en ik kon in het vervolg de Joodse transporten in Spanje afleveren.

Nu kunt u geld verdienen, zei Pilling, de S.S.-officier die de goudfranken-affaire had opgezet. Hij zei: als ze vijftigduizend willen betalen, dan betalen ze ook eenenvijftig, zegt u maar wat uw beloning moet zijn. Ik heb een beloning geëist: dat ik Joodse kinderen die een visum hadden meteen mee mocht nemen. De groepen mochten nooit groter zijn dan vijfendertig mensen; eenmaal heb ik in drie ritten binnen tien dagen honderd mensen naar Spanje gebracht.

Al dat werk had ik natuurlijk niet kunnen doen als er

niet ook onder de Duitsers mensen waren geweest die binnen de mogelijkheden die hun waren gelaten hadden willen meewerken. Duitse officieren hebben meer dan eens in de trein naar en van Parijs mijn koffer onder hun hoede genomen als er controle kwam, ze hebben me nooit gevraagd waarom ze dat moesten doen. Er was ook een Duitse rechter die me wel heeft geholpen en een Duitse graaf, en de mensen van het Duitse Rode Kruis, — en zelfs mijn oude vrienden van de Gestapo in Emmerich: die waren naar Amsterdam gekomen en ik ontmoette ze in de Kalverstraat. Eén van hen, die me eerder zag dan ik hem, riep: nein, ist das möglich, das ist doch die verrückte Frau Wijsmuller; nou ja, ik stond voor schut natuurlijk, — maar diezelfde man heeft me stempeltjes gegeven toen ik Joodse kinderen wilde smokkelen; hij was goed katholiek, zei hij, en hij geloofde in de eenheid van een gezin en dáárom mochten die kinderen naar Frankrijk, als ik maar zei dat hun ouders er zaten. Eenmaal heeft ook een Duitser die vlak over de grens woonde me geholpen een vluchtroute te organiseren voor Franse krijgsgevangenen, ik heb er later een zilveren onderscheiding voor gekregen van de Franse regering.

Ik was toen madame Odi, — tot 1942; toen was het misgegaan bij Suikerbuik en Blum van de Gestapo kwam me halen voor verhoren in de Euterpestraat; ik ben toen niet geslagen maar wel zo diep beledigd, dat ik terug in de cel op de Amstelveenseweg een beetje gehuild heb. Mijn celgenote was mevrouw Sneevliet, wier

man, de leider van de Trotskisten, is gefusilleerd; zij was een lieve, dappere en moederlijke vrouw, ze heeft me getroost en me moed ingesproken. Vreemd was de kleinburgerlijke haat van zo'n man als Blum als hij tegen me schreeuwde: das ist etwas anderes, nicht, als mit Herren Offizieren erste Klasse fahren. Een beetje stuntelig was eigenlijk ook zijn verhoormethode: hij noemde me hardnekkig madame Odi in de hoop dat ik door de mand zou vallen; de achtenveertig Joden die bij Suikerbuik waren gearresteerd werden stuk voor stuk binnengebracht om me te herkennen, maar ze hadden me nooit gezien en ik had van hen alleen pasfotootjes meegenomen naar Brussel dus ik kende hen ook niet. Blum moest me ten slotte vrijlaten, maar hij nam nog wel even de gelegenheid te baat om me voor hoer uit te schelden: ik pikte links en rechts in Europa mannen op, zei hij, en dat had hij mijn man ook verteld; mijn man was een fatsoenlijke vent, zei Blum, en die zou me dan wel fijn m'n poten stukslaan en daarom mocht ik naar huis. Nou ja, mijn man zat me op te wachten met Cietje, ze hadden koek in huis gehaald en we hadden nog wat echte koffie.

Soms heb ik ook wel amusante dingen beleefd, ik heb in Irun eens verkeerd met de hele Ufa-filmploeg die in Spanje Carmen voor de helft klaar had en er toen werd uitgezet; generaal Franco was met de geallieerden overeengekomen dat men hem voor één week voor heel Spanje levensmiddelen zou leveren en voor één week benzine voor zijn leger en luchtmacht, op voorwaarde dat de Duitse troepen die aan zijn kant van de Spaanse

grens lagen eruit gezet zouden worden, en met die troepen moest ook de Duitse Carmen mee.

In Brussel ben ik bevriend geraakt met de commandant van een eskader Italiaanse jachtvliegtuigen, die met de Duitse bommenwerpers mee moesten vliegen om ze te beschermen tegen de Britse spitfires. Een heel droevige man was die commandant; wat precies zijn verdriet was heeft hij me nooit verteld, — maar ik begreep wel dat hij bang was. Ik moest zijn mascotte zijn, zei hij, de mascotte van zijn hele eskader, ik moest veel aan hen denken, dan zouden ze lang leven, en om me te helpen denken, moest ik zijn vliegers-insigne dragen als hij op weg was naar Engeland. Dat speldje doopte hij eerst in een glaasje cognac om de punt te ontsmetten, dan prikte hij er even heel voorzichtig mee in mijn duim, tot er een fijn druppeltje bloed uitkwam, en dan werd ik gedecoreerd met dat speldje. Zolang ik zijn mascotte geweest ben is er nooit iemand van zijn eskader neergeschoten, maar ik kreeg sterk de indruk dat hij en zijn vliegers ook nooit boven Engeland geweest zijn, ze zwenkten gewoon af zodra de Britse kust in zicht kwam. Intussen verried hij me wel iedere keer wanneer precies de bommenwerpers zouden opstijgen en dat gaf ik dan door aan meneer Nijkerk, die in illegale verbinding stond met Engeland.

De kansen om te vluchten werden natuurlijk naarmate de oorlog vorderde geringer, ik heb toen ook veel ander werk gedaan: belangrijk werd toen al dat de mensen eten kregen, er werd al vóór de hongervinter honger

geleden. In Barneveld zat de groep van achthonderd Joodse intellectuelen, meest hoge ambtenaren en wat professoren, die op voorspraak van mr. Frederiks van Binnenlandse Zaken met enige onderscheiding behandeld werden, ze kregen een apart stempel op hun persoonsbewijs met de J. Die mensen heb ik sinaasappelen en citroenen gebracht als die te krijgen waren. Ze zaten eerst in twee villa's, later heb ik in overleg met Binnenlandse Zaken barakken voor ze gekocht. De aannemer die de barakken bouwde bood me tien procent provisie; ik heb gezegd, hou die maar en stuur die mensen af en toe wat.

In december 1943 kwam ik in contact met de heer Inja, die namens de kerken pakketjes stuurde naar de gedoopte Joden in Westerbork; hij had Sieg van der Kar bij zich, een halfjoodse jongen; ze vroegen of ik ervoor kon zorgen dat ook aan de niet-gedoopte kinderen in Westerbork pakketjes gestuurd mochten worden met Kerstmis. Ik heb in de Nieuwe Kerk helpen pakken en met dat pakkettenwerk zijn we ook doorgedaan na de Kerst; onze illegale groep kreeg zeshonderd bonkaarten per maand. Ik heb nog de lijst van zeventuizend mensen die allemaal een pakje kregen met een pot mayonaise erin, een ontbijtkoek, suiker, boter, een brood en een stuk worst. Dat werk breidde zich steeds uit; we kregen van de Joodse Raad de namen van de mensen in Westerbork die nooit wat kregen toegezonden, omdat ze geen familieleden of vrienden buiten het kamp hadden. We hebben later ook het kampziekenhuis aan zeep en levens-

middelen geholpen, we hebben de opgepakte zigeuners duizend broden met boter en mayonaise mee op reis gegeven, sinds februari 1944 stuurden we levensmiddelen naar Theresienstadt en Celle — Celle noemden wij Bergen-Belsen, de Duitsers hebben ons klaarblijkelijk nooit precies willen vertellen waar het kamp lag. In de Nieuwe Kerk heb ik nog een conflictje gehad met dominee Buskes, hij moest een echtpaartje huwen en hij hoorde alsmaar onder z'n preekje het geknister van pakpapier — hij was pas uit de gevangenis en hij werd er doodzenuwachtig van — hij stuurde de koster met de boodschap dat we op moesten houden of hij liep van de preekstoel af.

Ik zat ten slotte enorm in de levensmiddelen-business; soms werd er bij me thuis gebeld en als Cietje dan opendeed kwamen er een paar man naar boven en brachten kistjes sprot en zelfs eens kistjes paling. Ze zeiden dan alleen maar: mevrouw weet ervan; zet maar neer, zei Cietje dan, het vreemde is dat ik er niets van wist, ik weet het nog niet wie me kistjes paling kwam brengen. Ik ben ook eens opgebeld door een man die zei dat hij eiergrossier in Landsmeer was; wilt u in het vervolg elke dinsdag vijfhonderd eendeëieren hebben, vroeg hij; zo'n ei kostte toen al in de zwarte handel één gulden twintig en dus was ik een beetje voorzichtig. Wat kosten ze, vroeg ik; nou, dat wil wel eens schelen, zei hij, het kon eens twaalf centen wezen, maar het kon wel eens oplopen tot dertieneneenhalf en zelfs veertien; waar mot ik ze brengen? Ik heb maar gezegd: de Nieuwe Kerk — en daar zijn ze toen gebracht, elke dinsdag, en na een paar

weken belde hij me op en vroeg kunt u er soms elke dinsdag duizend gebruiken? Alle rusthuizen in Amsterdam heb ik tot september '44 van eendeëieren kunnen voorzien, — en als er kneusjes bij waren die niet bewaard konden worden, mochten de medewerkers in de Nieuwe Kerk ze ter plaatse bakken en opeten.

Een besteldienst uit de Marnixstraat bezorgde de dozen voor ons; naar de gevangenen ook en naar het Lloyd hotel waar de opgepikte zwartehandelaars zaten, naar de ziekenhuizen en rusthuizen; dan fietste ik als een diender naast de bakfiets mee, zo'n bakfiets vol levensmiddelen was toen net zo iets als nu een goudtransport van De Nederlandse Bank. De pakketjes voor Westerbork gingen per trein, we zijn ermee doorgegaan tot de spoorwegstaking, — maar eerder al kregen we bericht dat we voor het weeshuis in het kamp Westerbork niets meer hoefden sturen: de kinderen werden op transport gesteld naar Bergen-Belsen.

Eenmaal ben ik clandestien in Westerbork geweest; ik had er toen twee oude mensen uit kunnen halen, maar ze wilden niet; ze kenden buiten het kamp toch geen Joodse mensen meer, zeiden ze, dan wilden ze liever blijven: die oudjes zijn vergast. En ik wist toen al dat de Joden vergast werden, ik had in 1942 al in Roosendaal een Duitse militaire chauffeur op het station horen schreeuwen: ich will nicht mehr, ich will nicht zurück, ich will nicht immer Kinder ins Gaszimmer treiben, lassen Sie mich hier und machen Sie das selbst; die jongen is buiten het station doodgeschoten. Vanaf dat moment ben ik aan

het navragen gegaan en in België hoorde ik dat er zelfs vlak over de Nederlandse grens kinderen in geblindeerde auto's vergast werden, anderen wisten toen al dat die methode ook in Litauen werd toegepast. Ik begreep dus dat ook de kinderen uit het weeshuis in Westerbork vergast zouden worden; ik wist wat voor kinderen het waren: kleuters, in de oorlog geboren en door de moeders te vondeling gelegd. Het waren er ruim vijftig. De Joodse Raad kon niets voor ze doen, als die kinderen niet gingen moesten er trouwens toch andere mensen, het ging de Duitsers alleen om de aantallen. Thuis heb ik een idee gekregen. Ik dacht: die kinderen zijn dus vondelingen; ik heb toen in het Nederlandse Burgerlijk Wetboek gezocht naar de omschrijving van het begrip vondeling, aan de hand daarvan heb ik het Burgerlijk Wetboek verrijkt met een artikel van eigen vinding, dat heeft de heer Eisner, de man van de actrice Eisner, voor me vertaald in Duitse juridische termen, hij was voor hij als Jood verdreven werd advocaat in Berlijn geweest. Wat wil je ermee? vroeg hij; ik zei, dat weet ik nog niet, maar ik ga er met Kempin over praten in de Euterpestraat.

Ik nam een koffertje met schoon ondergoed mee want ik wist wel dat ik de kans zou lopen dat Kempin me in een kwaai bui meteen doorstuurde naar de Amstelveense weg. Hij had geen kwaai bui en trouwens, toen ik zijn kamer binnenkwam had ik meteen een onderwerp van gesprek: er lag een prachtig Perzisch tapijt op de vloer en dat tapijt kende ik, dat had ik gezien bij de familie Klein in de Minervalaan, dat tapijt is hun ondergang geweest. De familie Klein had in Düsseldorf ge-

woond, het waren schatrijke mensen; dat wisten de Duitsers ook en eenmaal kregen ze bezoek van een hoge officier die zei dat hij hun tapijt wilde kopen voor acht-tienduizend gulden, voor unser Hermann. Dat vertelde de heer Klein me zelf en hij zei erbij: natuurlijk hebben we geweigerd; ik zei: dan moet u natuurlijk vanavond nog onderduiken; dat wilde hij niet — en diezelfde avond nog is de familie weggehaald en naar Duitsland op transport gesteld, geen van hen is teruggekomen. En daar lag dan dat tapijt bij Kempin, ik riep: ach, wat een mooi kleed, weet u wel dat Hermann dat wil hebben? Hoe weet u dat nou? vroeg hij, en ik zei: ik weet nog wel wat anders; jullie willen dinsdag de vijftig vondelingen in Westerbork naar Celle sturen. Niet naar Celle, zei hij, naar Auschwitz, — maar wat gaat u dat aan? Ik zei: ik kom wat bekennen, ik weet wat van de ondergrondse; enfin, ik heb hem verteld dat volgens het Burgerlijk Wetboek elke vondeling als Joods beschouwd moest worden, dat wist hij niet maar ik liet hem mijn gloednieuwe wetsartikel lezen en zei: en nu heeft de ondergrondse een gemene streek uitgehaald, die kinderen zijn helemaal niet Joods, het zijn kinderen die door Duitse soldaten bij Nederlandse meisjes zijn verwekt, de illegalen hebben jullie een poets willen bakken door zuiver Germaanse kinderen te vondeling te leggen, zodat ze als Joodjes behandeld zouden worden. Hij zat er een beetje mee en om tijd te winnen zei hij bars dat ik moest opdonderen maar dat hij het zaakje wel zou uitzoeken. De volgende dag al had hij Gemmicke, de commandant van Westerbork opgebeld en die zei: het is nog niet zo gek wat ze zegt, het zou wel

waar kunnen wezen, maar vraag haar dan eens of het jongetjes of meisjes zijn die de illegalen te vondeling hebben gelegd; ik zei: wat een onzin, jongetjes en meisjes natuurlijk. Hij heeft toen Gemmicke opgebeld en zei na afloop: nou, u kunt gerust zijn, ze gaan niet naar Auschwitz maar toch nog Celle; ik zei: daar ben ik niet tevreden mee, ik wil dat ze naar Theresienstadt gaan, daar is het beter; hij zei: dat kan ook, maar dan moet u zelf mee. Een paar maanden later liet Kempin me weten dat de kinderen eerst in Celle waren geweest maar toen toch doorgestuurd waren naar Theresienstadt. Na de oorlog heb ik mensen uit Bergen-Belsen naar de kinderen gevraagd; ze vertelden dat ze er niets van hadden begrepen dat een groep van vijftig kinderen uit Nederland extra kleren had gekregen en toen in z'n geheel naar Theresienstadt was doorgestuurd: daar zaten de bevoorrechte Joden, die mochten blijven leven voorlopig. Met de eerste trein uit Theresienstadt zijn na de oorlog die vijftig kinderen heelhuids teruggekomen, ik heb ze zelf gezien, op het station in Maastricht.

Ik heb ook wel Joodse babies helpen onderduiken; dat moest gebeuren zodra ze geboren waren want op het onderduikadres van de ouders konden ze niet blijven, — het werd de jonge Joodse echtparen al zo vaak kwalijk genomen dat ze maar gewoon liefde bedreven en kindertjes verwekten. Wij werden meestal al gewaarschuwd voor het kind geboren was, zodat we vast onderdak konden vinden; daar zat overigens de moeilijkheid niet in: het moeilijke was dat de moeder als het erop aankwam geen afscheid van haar baby kon nemen en het tegen de

afpraak in toch bij zich houden wilde. Ik heb zelf eens een afspraak op het station gehad met zo'n jonge Joodse moeder, ze zou er me het kind komen overhandigen en ik zou het naar Friesland brengen. Ze gaf me aarzelend de baby en zei: naar wie brengt u het, kan ik het af en toe komen opzoeken? Ik moest wel antwoorden: het adres mag u niet weten. Ze ging toen soebatten en wilde dan weer wel het kind terug hebben en als ik het gaf legde ze het toch weer in mijn arm. Dat was natuurlijk opzienbarend op een druk perron en om narigheid te voorkomen heb ik toen tegen een Duitse soldaat die voorbij liep gezegd: ach, bitte, ich bin so müde, wollen Sie vielleicht das Baby für mich runtertragen? Hij deed het en de moeder durfde niets zeggen; buiten het station ben ik in zo'n fiets-taxi gestapt en heb een eindje omgereden tot ik dacht dat die vrouw wel weg zou zijn, ik heb toen de volgende trein naar Leeuwarden genomen. Die vrouw is terechtgekomen in een concentratiekamp; daar is haar man gestorven, maar zij kwam na de oorlog bij me en toen heb ik haar het adres wel gegeven; ze is er gaan kijken maar het kind kende haar natuurlijk niet, ze zei: ik ben nu weduwe en ik heb nog drie kinderen, vindt u dat ik dat ene kind bij die boerenmensen mag laten, het wordt er zo goed verzorgd. Ik heb gezegd: dat moet u zelf beslissen, u bent de moeder, maar wat u ook beslist, ik zal geloven dat u het om bestwil van uw kind doet.

Ze zegt: op het laatst waren er natuurlijk vrijwel geen Joden meer waar we wat voor doen konden, maar toen

stond de hongerwinter voor de deur en moesten we, ik zal maar zeggen Arische kinderen gaan verzorgen; dat is toen de grote interkerkelijke actie geworden om kinderen naar Friesland, Groningen, Drente en Overijssel te brengen, over de Zuiderzee omdat de treinen immers niet meer reden. De schippers voeren naar Harlingen met kinderen en kwamen in het begin terug met schepen vol voedsel. Voor grote kinderen is dat tochtje overzee wel vaak een avontuurtje geweest, vooral jongens vonden het wel fijn; die waren als ik op de boot kwam, vlak tegenover de brandweerkazerne, helemaal in zeeroverstemming; te meer omdat de boten 's nachts moesten varen vanwege het gevaar dat ze gebombardeerd zouden worden. De Duitsers hadden toen al de haven vernield en daardoor was er vaak zo laag water bij de Oranjesluizen dat zo'n tjalk niet weg kon; dan werden die kinderen zenuwachtig en dat betekende dan weer dat ze 's nachts in bed zouden plassen; nou ja, bed, — er lag alleen stro in het ruim en dat ging dan stinken natuurlijk; ik zei dan: jongens allemaal staan aan één kant, die jongetjes geloofden dan werkelijk dat ze dat moesten doen omdat er niet genoeg water was.

Tweemaal hebben we een transport gehad van zuigelingen zoals we die nu alleen nog zien op foto's uit China of Kongo of India, als er hongersnood is; net als Chinese of Hindoe- of negermoeders waren toen de Nederlandse moeders bereid hun kinderen weg te sturen opdat ze nog een kans van leven zouden hebben. Die zuigelingen moesten we ook onder in het schip op stro

neerleggen, en de schipper en zijn knecht konden natuurlijk niet voor die kleintjes zorgen. Het eerste schip met zuigelingen is 's nachts in mist en tegenstroom verzeild geraakt; we kregen bericht uit Harlingen dat het niet was aangekomen en pas veel later bericht dat het schip in de haven van Enkhuizen was binnengelopen. De burgemeester van Enkhuizen heeft toen de stadsomroeper door het stadje gestuurd om te berichten dat honderd babies uit Amsterdam verzorgd moesten worden; de vrouwen van Enkhuizen zijn toen, sommige met hun boezelaar nog voor of het aardappelmeseje nog in hun hand, naar de haven gegaan, ze hebben die scharminkeltjes in hun armen naar huis gedragen alsof ze het Christuskindje hadden. Ze hebben 's avonds, toen de burgemeester politieagenten rondstuurde om de kinderen weer op te halen, stuk voor stuk geweigerd de baby af te staan, — en van al die zuigelingen is er in Enkhuizen maar één gestorven. Van het tweede transport, dat terechtwam in het academisch ziekenhuis in Groningen veel meer, dat zegt niets over dat ziekenhuis, het zegt wel wat over de moeders van Enkhuizen.

Op het allerlaatst van de oorlog heb ik nog moeten zorgen voor een groep geallieerde krijgsgevangenen die eerst in Gelderland, toen in Utrecht en ten slotte in Aalsmeer terechtwamen onder bewaking van een Duitse majoor en een paar mannetjes, die al blij waren dat ze niet zouden hoeven vechten zolang ze die gevangenen moesten bewaken, — van de weeromstuit gedroegen die zich als verwende kinderen, de Amerikanen wilden zelfs

geen water drinken en ook geen in water gekookt eten eten, omdat ze zich niet uit hun hoofd lieten praten dat het water afkomstig was uit de Aalsmeerse plas waar zij op uitkeken; voor die krijgsgevangenen heb ik dagen achter elkaar een vat water uit het Wilhelminaziekenhuis gehaald per bakfiets, dan werd ik om de vijfhonderd meter aangehouden door Duitsers die dachten dat mijn vat water het allerlaatste vat benzine van het Derde Rijk was; ik had een kommetje bij me en tapte dan royaal, maar voor zij dronken moest ik drinken en dat was wel lastig: helemaal naar Aalsmeer fietsen met zoveel water in je buik. Die geallieerden heb ik direct na de Duitse capitulatie naar de Grebbe gebracht bij hun makkers; het waren eigenlijk rotjongens, ze lieten mij vooroprijden in een jeep, met de koplampen aan, door een donker bos, zij reden erachter zonder licht; ik ben toen aangehouden door een groepje Nederlandse illegalen. Ze zeiden: mevrouw, weet u wel dat er nog Duitsers in het bos zitten? Enfin, een beetje voldoening heeft het me toch gegeven dat ik geallieerde militairen bevrijdde, — en toen ik terugkwam in Amsterdam was de oorlog over.

GEEN TIJD VOOR TRANEN

Dat was weer een einde, — en weer een begin: al was er feest in bevrijd Amsterdam — was er geen honger? En daarna: de opduikende onderduikers, de overlevenden uit de kampen — moesten ze niet verzorgd worden?

Ze werkte weer elke dag, ze stond de treinen op te wachten die uit Ravensbrück kwamen, uit Bergen-Belsen, uit Auschwitz, uit Theresienstadt. Ze hielp de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers stichten; ze droeg een speldje nummer één van het K.V.V. Ze vloog naar Engeland om er in Manchester de kinderen te bezoeken die ze met de Bodegraven had weggezonden, ze kwam gelukkig terug: die kinderen waren in vijf jaar voorspoedig opgegroeid; ze hadden scholen bezocht, ze hadden al baantjes, ze zaten vol toekomstplannen. Ze werkte weer, elke dag, en de dagen rijden zich aaneen en werden jaren: ze bezocht Amerika, ze bezocht Israël, waar ze zoveel jonge mannen en jonge vrouwen ontmoette waarin zij niet meer de kinderen herkende, maar die háár herkenden. De jaren gingen voorbij en haar bezige handen vonden ander werk, haar bezige geest andere problemen. Ze werd weer lid van besturen, van comités, ze bezocht congressen, ze ging aan politiek doen, werd lid van de VVD en werd in de gemeenteraad gekozen. Ze deed ook weer het oude werk voor

de parkherstellingsoorden en nieuw werk voor de studerende jeugd; ze gaat nu honderdduizend gulden die Nederland bijdraagt in een internationaal studiefonds afdragen in New York, en dat vertelde ze ons toen we samen opliepen naar de tramhalte; op de tram betaalde ze half geld want ze is boven de vijfenzestig. Ze heeft het weer druk, elke dag, — maar over haar werk van nu behoeven we niet te schrijven; over dat werk van nu praat ze ook niet zoveel: telkens en telkens weer herinnert ze zich de kinderen — en herinneren de kinderen zich haar. Ze krijgt een brief van meisjes uit Tel Aviv: ze hebben in haar naam vijftig bomen geplant; ze wordt uitgenodigd in het Anne Frankhuis; namens de jeugd van Israël wil men haar dáár een menora overhandigen; een kandelaar zoals die op het graf van Theodor Herzl, de stichter van het zionisme staat. En dan zijn er de briefjes, de foto's, de prentbriefkaarten met „herzliche Grüsse”, met „veel liefs”, met „sincere love”, en soms met Hebreeuwse krabbels die ze niet lezen kan. Het zijn telkens weer de kinderen die ze zich herinnert en waarover ze vertellen wil.

Dat vertellen valt haar soms moeilijk: niet al die kinderen die ze gekend heeft leven nog, — er zijn er ook zovele toch in handen der Duitsers gevallen; dan breekt soms een verhaal abrupt af, dan wendt ze haar gezicht af en staart naar buiten, dan is ze even zoals niemand haar zien mag: oud en moe en triest.

Ze begint toch telkens weer opnieuw; ze is als een moeder die treurt om een gestorven kind, maar die als

haar gedachten wegdwalen toch telkens dat kind her-
vindt in haar herinnering en dan glimlacht en zachtjes
begint te vertellen van toen — toen. Voor haar is dat:
toen ze elke dag als ze in Amsterdam was optrok met de
kinderen in het Burgerweeshuis, dat is haar gelukkigste
tijd geweest — die paar maanden vlak voor de oorlog.
Van die kinderen heeft ze gehouden inniger dan van die
vluchtige voorbijgangertjes, die kinderen zijn haar kin-
deren geweest en die van haar man en van Cietje. Ze
zegt: in die stoel zat Moritz — dat was zijn stoel — daar
vocht-ie om, zo klein als hij was — hij is nu rabbijn en
het verraste me niet eens toen ik het hoorde. Hij heeft in
alle ernst mijn man willen leren lezen uit de talmud, op
een dag bracht hij een meisje mee dat op zijn verzoek
voor mijn man een keppeltje gemaakt had, dat moest hij
opzetten als hij in de thora las; toen was mijn man ziek
en toen ik binnenkwam zat hij recht op in bed met dat
keppeltje op en Moritz zat naast hem op de stoel en
wees bij in het boek. Mijn man heeft in zijn vrije tijd de
administratie bijgehouden van het Burgerweeshuis en hij
heeft er ook voor de wat oudere jongens de taak overge-
nomen van een vader; die jongens waren soms een beetje
opstandig en bekten de zusters af; dat waren vooral de
orthodoxe jongens die hun vader meer misten; in ortho-
dox-joodse gezinnen is de vader meer dan in de gezin-
nen van gojim, behalve dan misschien in de gezinnen
van heel steil gereformeerde mensen; zo'n vader kon mijn
man niet zijn maar hij was wat anders: een oud-matroos,
hij heeft bij de marine gediend; als de jongens 's avonds
niet slapen wilden en de boel op stelten zetten kwam hij

binnen en riep net als ze in het slaapruij op ziji ſchip riepen: knijp je koppen op elkaar en bedank de wereld; dat konden ze allemaal nazeggen in halfduits-halfnederlands. Hij deed ook ſtokken-oefeningen met de jongens, en hij bokſte met ze, en hij liet ze hun ſchoenen poetsen net als bij de marine: ook ſmeer vanonder tuſſen zool en hak. Met de hele kleintjes ging hij zondags naar het Vondelpark, eendjes voeren. Elke week ging hij ook met een groepje naar Artis, eerst wilde hij er niet meer dan tien mee hebben, want dat vond hij wel de grens voor een groot gezin, later ging hij ſoms met de hele troep. Omdat het comité zo zuinig moeſt zijn met geld dat ten slotte altijd gebedeld geld was, is hij over reductie gaan praten met dokter Sunier; die zei: heet u Wijsmuller? — een van de oprichters van Artis heette ook Wijsmuller, en dus mogen uw kinderen er gratis en voor niks in; ſoms kwam meneer Sunier ook in de tuin als hij wist dat deze kinderen er waren en dan leidde hij ze rond en vertelde van de dieren. Tweemaal in de week mocht een ſtel kinderen bij ons komen, maar toen ze eenmaal gewend waren kwamen ze ſoms ook zo maar eens aanlopen; meisjes brachten ſoms handwerkjes mee, dan gingen ze heel ruſtig wat zitten naaien of verſtellen en de jongens zaten te lezen of maakten zelfs wel huiswerk, want van begin af aan is er ſchool geweest voor de kinderen; meeſter Borſtel gaf les in het Burgerweeſhuis en leerde ze ook Nederlands. Als die meisjes zo ruſtig zaten te handwerken en de jongens damden of zo, dan leek ons groepje het meeſt op een gewoon gezin en dat was ook denk ik wat die kinderen wilden. En net als in een ge-

woon gezin hadden we soms ook van die middagen dat iedereen praatte en zong en lacherig was; dat was vooral als Norbert Walter Dreifuss erbij was; die noemden we professor, omdat hij zo'n dubbeldik brilletje droeg; hij wilde conferencier worden, zei hij, en dan ging Judith Weinberg hardop dromen over haar toekomst, ze wilde danseres worden. Cietje gaf alle kinderen bijnamen en een meisje, een heel kleintje dat Ilse heette, is haar komen vragen of ze ook een bijnaam mocht; dan noemen we jou Schwanzje, zei Cietje, staartje, omdat je zo kwispelt; Hanne Scheinowitz heeft ons verteld dat ze zelfs in Engeland nog Schwanzje genoemd wilde worden. Bertje hebben we ook vaak hier gehad, die zijn ouders kwamen in Nederland en eisten hem op, hij is later met ze naar Westerbork gegaan en niet meer teruggekomen. Net als Kurtje en zijn zusje, hun moeder — nee, dat wil ik niet vertellen. Toen mijn man jarig was kwamen alle kinderen met cadeautjes, zelf gemaakte: een krantehanger en een doosje met snijwerk versierd, ik heb ook nog een door de meisjes geborduurd tafellaken, dat gebruiken we op feestdagen. Als de kinderen zelf jarig waren kochten ze voor elkaar ook een cadeautje, dat was altijd een kop-en-schoteltje, dat betekende wat voor ze: een eigen kop-en-schoteltje. Ze gingen het voor elkaar kopen in de winkel van Plotske in de Kalverstraat, dan hielp Plotske ze zelf en de prijs van de kop en schotel die ze uitzochten was altijd één gulden, die betaalden ze dan en hij gaf ze die gulden weer terug, behalve één keer toen ze 's morgens de eerste klant waren; nou kan ik 'm niet teruggeven, zei hij, het is mijn handgeld. Als een

jongen dertien jaar werd mocht hij de hele dag bij Plotske zijn, thuis; op zijn dertiende verjaardag is een Joodse jongen bar-mitswah: het is de hele dag plechtig feest, want hij wordt bevestigd en is man geworden: zijn vader zegent hem en zijn moeder en zusjes kussen hem. Dat deden de Plotskes — God zegene hèn.

Ze vertelt verder over de kinderen van het Burgerweeshuis, — maar die heeft ze weggebracht op de veertiende mei; daarna kwamen de kinderen uit Den Haag, die ze in het meisjesweeshuis bracht en in het Lloyds hotel; ze noemt weer namen en vertelt weer, maar ze stukt af en toe, en dan ineens zegt ze: ze zijn allemaal vergast — en dan huilt ze en wil zich vermennen en huilt toch, ze zoekt driftig naar een zakdoek en zegt hulpeloos: ik ben toch zo'n mal mens. We weten niet wat we dan zeggen moeten maar dat hoeft ook niet, de telefoon rinkelt; het is meneer Aronson, zegt Cietje; ze neemt de haak over en praat en huilt tegelijk. Ze zegt: ja, voor dat meisje kun je de prothese bestellen, ik heb vierhonderd gulden en nog wat gekregen uit Zwitserland, en als het zeshonderd moet kosten komt de rest er ook wel — wat? — nee, niks, en Aronson, noteer even . . . En achter ons staat Cietje en buigt zich voorover en zegt zacht: u moet er maar niet op letten, u moet het haar maar niet kwalijk nemen, ik zeg wel eens: ze heeft altijd maar gewerkt en ze heeft nooit eens uitgehuild, ze zei altijd: het is geen tijd voor tranen.

INHOUD

	Blz.
De vrouw met de paraplu	1
Achtergrond van het toneel	20
Voorspel	33
Redt de kinderen	45
Om 10.000 kinderen	56
Op haar praatstoel	76
De transporten	82
Op avontuur	110
Bezeten mier	135
Het laatste schip	147
Vijfmaal driehonderdvijfenzestig werkdagen	163
Geen tijd voor tranen	189

*De revenuen de auteur toekomende zijn bestemd voor de organisatie
ORT ISRAEL*